

MONTESQUIEU - ROUSSEAU

Ember és polgár

(válogatott írások)

TARTALOM

MONTESQUIEU, Charles-Louis de (1689-1755)

Perzsa levelek (válogatás)

BEVEZETÉS

I. LEVÉL Üzbég barátjának, Rusztánnak, Iszpahánba

XI. LEVÉL Üzbég Mirzának, Iszpahánba

XII. LEVÉL Üzbég ugyanannak, Iszpahánba

XIII. LEVÉL Üzbég ugyanannak

XIV. LEVÉL Üzbég ugyanannak

XV. LEVÉL A főeunuch Zsaron fekete eunuchnak, Erzeronba

XVI. LEVÉL Üzbég Mehemet Ali mullahnak, a Három Sir őrének, Komba

XVII. LEVÉL Üzbég ugyanannak

XXIV. LEVÉL Rika Ibbennek, Szmirnába

XXIX. LEVÉL Rika Ibbennek, Szmirnába

XXXVII. LEVÉL Üzbég Ibbennek, Szmirnába

XLVI. LEVÉL Üzbég Rédinek, Velencébe

LV. LEVÉL Rika Ibbennek, Szmirnába

LVI. LEVÉL Üzbég Ibbennek, Szmirnába

LVII. LEVÉL Üzbég Rédinek, Velencébe

LVIII. LEVÉL Rika Rédinek, Velencébe

LXI. LEVÉL Üzbég Rédinek, Velencébe

LXVI. LEVÉL Rika ***-nak

LXXIII. LEVÉL Rika ***-nak

LXXX. LEVÉL A fekete főeunuch Üzbégnek, Párisba

XCIV. LEVÉL Üzbég testvérének, a szerzetesnek a kaszbini monostorba

XCV. LEVÉL Üzbég Rédinek, Velencébe

XCIX. LEVÉL Üzbég Ibbennek, Szmirnába

CVI. LEVÉL Rédi Üzbégnek, Párisba

CVIII. LEVÉL Rika Ibbennek, Szmirnába

CXXVIII. LEVÉL Rika Ibbennek, Szmirnába

CXXIX. LEVÉL Rika Üzbégnek, ***-ba

CXXXIV. LEVÉL Rika ugyanannak

CXXXV. LEVÉL Rika ugyanannak

CXXXVI. LEVÉL Rika ugyanannak

CXXXVII. LEVÉL Rika ugyanannak

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712-1778)

Értekezés

ELSŐ RÉSZ

MÁSODIK RÉSZ

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712-1778)

Levél Voltaire úrhoz, 1756. augusztus 18.

**MONTESQUIEU, Charles-Louis de
(1689-1755)**

**Perzsa levelek
(válogatás)**

Fordította: Kis János

BEVEZETÉS

Nem írok itt ajánlást és nem kérek pártfogást könyvemnek; ha jó, úgyis olvasni fogják, ha meg rossz, nem nagyon töröm magam érte, hogy olvassák.

Előrebocsátom ezt a csokornyí levelet, hogy kipróbáljam a közönség ízlését; maradt még jócskán a tárcámban s később majd azokat is kiadhatom.

De csak azzal a föltétellel, ha ismeretlen maradhatok; mert mihelyt megtudják a nevemet, nyomban elhallgatok. Ismerek egy asszonyt: egészen jó a járása, de ha figyelik, tüstént bicegni kezd. Éppen elég hibája van a művemnek; semmi kedvem még személyemet is a bírálat elé tárni. Ha megtudnák, ki vagyok, azt mondanák: könyve sehogyan sem illik egyéniségéhez s idejét jobbra fordíthatná; az ilyesmi nem méltó komoly emberhez. A kritikusok sosem mulasztják el az effajta megjegyzéseket, mert nem kívánnak különösebb szellemi erőfeszítést.

Ezek a perzsák, akik itt leveleznek, együtt laktak velem; közösen folyt az életünk. Úgy tekintettek, mint aki egy másik világból való, ezért nem is rejtegettek semmit előttem. Valóban, olyan messziről kerültek ide, hogy nem is lehettek titkaik. Legtöbb levelüket megmutatták nekem, s én lemásoltam őket. Sőt, olyanokat is sikerült megkerítenem, amelyeket aligha adtak volna a kezembe, annyira sértették nemzeti hiúságukat és féltékenységüket.

Én tehát csak fordító vagyok s mindössze az volt a gondom, hogy a művet a mi fölfogásunkhoz alkalmazzam. Amennyire tőlem telt, megkíméltem az olvasót a sajátos ázsiai stílustól és megmentettem egy sereg fennkölt kifejezéstől, amely halálra untatta volna.

De egyebet is tettem érte. Elhagytam a hosszadalmas bókákat, melyekkel a keletiek nem kevésbé bőkezűek, mint mi, s átsiklottam számos olyan bizalmas apróságon, mely nemigen tűri a nyilvánosságot s melynek mindig két barát között kell maradnia.

Ha a legtöbben, akik ilyen levélgyűjteményt adtak ki, hasonlóképpen jártak volna el, művük egy-kettőre elenyészett volna.

Valami sokszor meglepett: az, hogy ezek a perzsák olykor éppen olyan tájékozottak voltak nemzetünk szokásai és erkölcsi felől, akár jómagam, ismerték a legfinomabb árnyalatokat és olyasmit is észrevettek, ami meggyőződésem szerint sok, Franciaországban utazgató németnek a figyelmét is elkerülte. Ezt annak tulajdonítom, hogy hosszú időt töltöttek köztünk; aztán meg egy ázsiainak könnyebb kiismerni a franciák erkölcsiét egy esztendő, mint egy franciának az ázsiaiakét négy év alatt; amazok ugyanis éppen olyan közlékenyek, mint amilyen zárkóztak emezek.

Bevett szokás, hogy a fordító vagy akár a legbarbárabb kommentátor is, fordítása vagy magyarázata előtt dicsőítő éneket zeng eredetijéről, rámutat annak fontosságára, érdemére és kiválóságára. Én ezt nem tettem, s könnyű kitalálni, miért. Elsősorban azért, mert szerfölött unalmas volna, egy már magában is rendkívül unalmas környezetben, azaz egy előszóban.

I. LEVÉL

Üzbég barátjának, Rusztánnak, Iszpahánba

Komban csak egy napot töltöttünk. Miután elvégeztük ájtatosságunkat annak a szűznek a sírjánál, aki tizenkét prófétát szült e világra, folytattuk utunkat és tegnap, huszonöt nappal azután, hogy Iszpahánból elindultunk, megérkeztünk Tauriszba.

Alighanem mi vagyunk az első perzsák, Rika meg én, akiket a tudásszomj hazájuk elhagyására késztetett, s akik lemondtak a nyugalmas élet örömeiről, hogy a bölcsesség keresésének fáradságos vándorútjára keljenek.

Virágzó országban születünk; de nem hittük, hogy határai egyben ismereteinknek is határt szabnak, s hogy egyedül csak Kelet fényének kell megvilágosítania bennünket.

Írd meg, hogyan vélekednek utazásunkról, ne kímélj: nem számítok sok helyeslésre. Leveledet küldd Erzeronba; egy darabig ott időzöm majd. Ég veled, kedves Rusztán. Légy biztos benne, bármely táján járok a világnak, van egy hű barátod.

Tauriszban, Szafár holdjának 15. napján, 1711-ben.

XI. LEVÉL

Üzbég Mirzának, Iszpahánba

Megtagadod értelmet, hogy az enyémet kipróbáld; egészen odáig alázkodol, hogy a tanácsomat kérjed; azt hiszed, képes vagyok rá, hogy oktassalak. Kedves Mirza, van valami, ami még a rólam formált jó véleményednél is hízelgőbb nekem: barátságod, melyből e jó véleményed táplálkozik.

Úgy vélem, nem kell túlságosan elvont fejtegetésekbe bocsátkoznom, hogy kívánságodnak eleget tegyek. Vannak igazságok, melyekről nem elég meggyőznünk valakit; meg is kell azt éreztetnünk vele; s az erkölcsi igazságok ilyenek. Ki tudja, talán ez a kis történet mélyebben megragad, mint holmi fennkölt bölcselkedés.

Élt Arábiában egy kis nép, bizonyos trogloditák, azoknak a hajdani trogloditáknak a leszármazottai, akik, ha hihetünk a történetíróknak, jobban hasonlítottak állatokra, mint emberekre. Ezek már nem voltak ugyan olyan szörnyek, nem voltak szörösek, mint a medvék s nem sziszegés volt a beszédük; két szemük volt, de oly vadak és gonoszak voltak, hogy még csak hírből sem ismerték a méltányosságot és az igazságosságot.

Idegenből való király uralkodott rajtuk, s mert meg akarta javítani vad természetüket, szigorúan bánt velük; azok azonban összeesküdtek ellene, megölték és egész családját kiirtották.

Utána összegyűltek, hogy kormányt válasszanak maguknak; hosszas torzsalkodás után előjárókat állítottak. De alig emelték maguk fölé, nyomban elviselhetetleneknek találták őket, s azokat is lemészárolták.

Megszabadultak tehát ettől az új igától is és többé nem hallgattak másra, csupán vad természetükre. Valamennyien egyetértettek abban, hogy többé senkinek sem engedelmeskednek s mindenki egyedül csak a maga érdekének viseli gondját, mit sem törődve a többiekével.

Ez az egyhangú elhatározás mindannyiuknak rendkívül tetszett. Azt mondták: minek álljak munkába és gyötörjem magam olyan emberekért, akikhez semmi közöm sincs. Eztán senki

mással nem gondolok, csak magammal. Boldogan fogok élni; bánom is én, hogy mások boldogok-e. Gondoskodom minden szükségletemről s ha egyszer elláttam magamat minden-
nel, ami kell, mi gondom rá, ha a többi troglodita mind nyomorult is!

Vetés ideje volt; mindegyik azt mondta magában: éppen csak annyira művelem meg a földet, hogy a megélhetésemhez szükséges gabonát meghozza; ennél több fölösleges volna, nem vagyok bolond, hogy hiába törjem magam.

A kis ország földje nem volt egyforma, akadt kopár és dombos, s akadt a síkságon olyan, melyeket több folyóvíz is öntözött. Ebben az évben nagy aszály volt, úgyhogy a főntebb fekvő szántók egyáltalán nem fizettek, azok ellenben, amelyeket öntöztek, igen bőven termettek; így aztán a hegyvidékiek majdnem mind éhenpusztultak a többiek keményszívűsége miatt, mert nem voltak hajlandók megosztani velük a termést.

A következő év szerfölött esős volt; a hegyvidékekre páratlan bőség köszöntött, míg az alföldet elöntötte a víz. Most aztán ismét éhen kínlódott a fele nép; de a szerencsétlenek éppolyan kegyetleneknek találták a többieket, amilyenek ők maguk voltak annak idején.

Az egyik főembernek igen szép felesége volt; szomszédja beleszeretett és elrabolta; ebből nagy csatározás kerekedett, és sok káromlás meg verekedés után az ellenfelek megállapodtak, hogy a dolgot egy olyan trogloditának az ítélete alá bocsátják, akinek, míg a köztársaság fennállt, némi tekintélye volt. Fölkeresték és elő akarták adni az érveiket. Mit bánom én - felelte ez az ember - a tiéd-e az az asszony vagy a másiké. Ott a földem, azt kell megművelnem; csak nem képzelitek, hogy időmet a ti viszályaitok elrendezésére és a ti ügyeitek gondozására fogom fordítani s közben a magam dolgait elhanyagolom! Kérlek, hagyjatok békében és ne zaklassatok többé a perpatvaraitokkal. Ezzel otthagyták őket s ment dolgozni a földjére. A rabló erősebb volt, esküdözött, hogy inkább meghal, de nem adja vissza az asszonyt; a másik akit nagyon bántott szomszédjának igazságtalansága és a bíró ridegsége, elszomorodva ment haza. Útjában egy szép fiatal asszonnyal találkozott: a forrástól jött. Neki nem volt immár felesége, ez a nő megtetszett neki, s még jobban megtetszett akkor, mikor megtudta, hogy éppen annak a felesége, akit bírónak akart fölkeríteni s aki oly kevés részvétet mutatott balsorsa iránt. Elragadta hát és a házába vitte.

Egyikőjüknek meglehetősen termékeny földje volt s igen gondosan gazdálkodott rajta. Két szomszédja összefogott, elűzték házából, elfoglalták birtokát, véd- és dacszövetséget kötöttek mindazok ellen, akik zsákmányukat bitorolni akarnák, s valóban, így sikerült is néhány hónapig fönntartaniuk magukat. Csakhogy az egyik ráunt arra, hogy osztozkodjék olyasmin, amit egyedül birtokolhat, megölte a másikat s egyedüli ura lett a földnek. De nem sokáig; két másik troglodita megtámadta; gyöngébb volt, semhogy megvédezhette volna magát, és leölték.

Egy majdnem teljesen meztelen troglodita eladó vásznat látott. Megkérdezte, mibe kerül. A kereskedő így gondolkodott: rendes körülmények közt árumért éppen csak két köből búza ára pénzt remélhetnék; négyszereséért adom, hogy nyolc köböllel vehessek. Mit volt mit tenni, meg kellett adni, amit kért. Jól van - mondta a kereskedő - most aztán lesz búzám. Hogyan - kérdezte a vevő - búzára van szüksége? Nekem van eladó, éppen csak az árán fog egy kicsit elképedni; de hiszen tudja, hogy a gabona nagyon drága és mindenütt éhínség dúl. Hanem adja vissza a pénzemet s adok érte egy köből búzát; mert másképp ugyan meg nem válok tőle, még ha fölfordul is az éhségtől.

Kegyetlen betegség is pusztított a vidéken akkoriban. Ügyes orvos érkezett a szomszéd országból s játszva mind meggyógyította, aki rábízta magát. Mikor a ragály elmúlt, sorra járta mindazokat, akiket kezelt és a bérét kérte, de csak visszautasításban volt része. Visszatért hazájába és fáradságtól összetörtén érkezett meg a nagy útról. Csakhamar értesült róla, hogy

újra föllángolt ugyanaz a betegség és jobban pusztít, mint valaha. Ezúttal a hálátlan ország lakói nem várták meg, míg hozzájuk megy, ők maguk keresték föl. Menjetek, gonosz emberek - mondta ő - halálosabb méreg lakik a lelketekben, mint az, amelytől szabadulni akartok; nem érdemlítek meg, hogy helyet foglaljatok a földön, mert nincs bennetek emberség és nem ismeritek a méltányosságot; megsérteném az isteneket, akik büntetnek benneteket, ha igazságos haragjukkal szembeszegülnék.

Erzeronban, Desumada második holdjának 3. napján, 1711-ben.

XII. LEVÉL

Üzbég ugyanannak, Iszpahánba

Láttad, kedves Mirza, hogyan pusztította el a trogloditákat a tulajdon gonoszságuk, hogyan lettek a saját igazságtalanságuk áldozatává. Mindössze két család maradt a sokból, ennyi menekült meg a nemzet romlásából. Volt ebben az országban két különös ember: emberséget tudtak, igazságosságot ismertek, erényesen éltek; egymáshoz kapcsolta őket becsületes szívrük, de a többiek züllöttsége is; látták az általános pusztulást, de nem éreztek belőle mást, csak szánalmat miatta a szívrükben, s ez csak még közelebb hozta őket egymáshoz. Vállvetett buzgalommal dolgoztak a közös érdekért; azon kívül, amit a meghitt és gyöngéd barátság szül, nézeteltérés sosem támadt köztük; az ország legeldugottabb zugában, távol honfitársaiktól, akik nem érdemelték meg a társaságukat, boldogan és nyugodtan éltek; az a föld, melyet az ő becsületes kezük munkált meg, mintha magától termett volna.

Szerették feleségüket és feleségük gyöngéden szerette őket. Minden gondjuk arra irányult, hogy erényes emberekké neveljék gyermekeiket. Minduntalan eléjük állították honfitársaik szerencsétlenségét, minduntalan rámutattak erre a szomorú példára; különösen azt kötötték a lelkükre, hogy az egyes ember mindig a közérdekben találja meg legjobban a maga érdekét is; hogy aki kiválik a közösségből, vesztére teszi; hogy az erénynek sosem szabad terhünkre lennie, sosem szabad holmi kínos kötelességnek tekintenünk, s hogy aki mások iránt igazságos, magával szemben gyakorol szeretetet.

Csakhamar élvezhették az erényes szülők vigaszát: azt, hogy gyermekeik hasonlók hozzájuk. A szemük láttára fölserdülő ifjúság hamarosan szerencsés házasságokkal gyarapodott; számuk szaporodott, közösségük változatlanul szilárd volt, s az erény nemhogy gyöngült volna köztük hanem inkább izmosodott; a sokasodó példákon.

Ki írhatná le ezeknek a trogloditáknak a boldogságát? Ilyen derék népet az istenek is csak szerethettek. Mert mihelyt megismerte őket, nyomban azt is megtanulta, hogy féljen tőlük, s a vallás aztán megszelídítette erkölceikben mindazt a vadságot, amit a természet talán még bennük hagyott.

Ünnepeket rendeltek az istenek tiszteletére. Virágdíszes ifjú lányok és legények táncolva és falusi muzsikával hódoltak előttük; utána lakoma következett, nem kevésbé szerény, mint örömmel teljes. Ilyen összejöveletek alkalmával nyilatkozott meg az egyszerű természet, ilyenkor cseréltek szívet, ilyenkor tett pirulva meglepő vallomást a szüzi szemérem, hogy azután hamarosan kövesse az atyai beleegyezés; s ilyenkor gyönyörködtek a meghatott anyák egy-egy kedves és hűséges nász sejtelmében.

Templomba vonultak, hogy az istenek kegyét kérjék; de nem gazdagságért, nem terhes bőségért esedeztek: az ilyesfajta kívánságok méltatlanok voltak a boldog trogloditákhoz; mindezért csak honfitársaik számára fohászkodtak. Ők csak azért járultak oltáraik elé, hogy

atyáik egészségéért, testvéreik békés egyetértéséért, anyjuk szeretetéért, gyermekeik ragaszkodásáért és engedelmességéért könyörögjenek. A lányok elhozták szívük gyöngéd áldozatát és nem kértek maguknak más kegyelmet, mint azt, hogy egy troglodita ifjút boldoggá tudjanak tenni.

Esténként, mikor a nyájak hazaballagtak a mezőkről s a megfáradt ökrök is hazavonták az ekét, ők összegyűltek, elköltötték szerény vacsorájukat s énekeket énekeltek közben a hajdani trogloditák bűneiről és balsorsáról, az új néppel újraszülető erényről és boldogságról; ünnepelték az istenek hatalmát, kegyelmüket, mely sosem pártol el a hozzájuk esdeklőktől, és haragjukat, mely kérlelhetetlenül lesújt az ellenük lázadókra; végül a falusi élet örömeiről és az ártatlan életmód boldogságáról daloltak. Aztán rájuk borult az álom, melyet sosem háborgatott gond vagy bánat.

Vágyaikat a természet éppen úgy kielégítette, mint szükségleteiket. A kapzsiság ismeretlen volt, ebben a boldog országban; szívesen megajándékozták egymást, s mindig az érezte boldogabbnak magát, aki adott. A troglodita nép úgy élt, mint egy nagy család; nyájaik majdnem mindig összekeveredve legeltek, s az egyetlen fáradság, melytől megkímélték magukat, az volt, hogy szétválasszák őket.

Erzeronban, Desumada második holdjának 6. napján, 1711-ben.

XIII. LEVÉL

Üzbég ugyanannak

Napestig beszélhetnék neked a trogloditák erényeiről. Egy napon azt mondta egyikük: apám holnap kimegy földjét művelni; két órával korábban fogok fölkelni nála; mire kiér, már fölszántva találja a földet.

Egy másik így tünődött: úgy látom, húgomnak tetszik egy fiatal troglodita rokonunk; szólok majd apámmal a dologról, rábeszélem őt erre a házasságra.

Egy harmadiknak hírül vitték, hogy tolvajok ragadták el a nyáját. Sajnálom; volt egy fehér üszöm benne, melyet az isteneknek akartam áldozni - mondta.

És hallották, amint egy negyedik így szól: sietek a templomba, hogy hálát adjak az isteneknek, mert bátyám, akit apám annyira kedvel és én olyan forrón szeretek, visszanyerte egészségét.

Vagy: apám birtoka mellett van egy darab föld; akik rajta dolgoznak, sokat szenvednek a tűző naptól; két fát ültetek oda, hogy ezek a szegény emberek időnként megpihenhessenek árnyékukban.

Egyszer több troglodita volt együtt s egy aggastyán arra gyanakodott, hogy az egyik fiatal-ember valami helytelenséget követett el; szemrehányást is tett neki miatta. Nem gondoljuk, hogy ilyen bűnt követett el - mondták a troglodita ifjak - de ha valóban megtette, ő haljon meg utolsónak a családjában.

Egy trogloditának jelentették, hogy idegenek törtek a házára, kifosztották és mindenét elvitték. Ha nem volnának ilyen méltánytalanok - felelte - arra kérném az isteneket, engedjék meg nekik, hogy tovább használják a dolgaimat, mint én használtam őket.

Voltak, akik nem nézhették irigység nélkül ezt a virágzó jólétet. A szomszédos népek összefogtak s elhatározták, hogy valamilyen hamis ürüggyel elrabolják a nyájaikat. A trogloditák, mihelyt értesültek tervükről, követeket menesztettek eléjük, s azok így beszéltek:

Mivel bántottak meg titeket a trogloditák? Talán megszöktették asszonyaitokat, elhajtották barmaitokat, földúlták szántóföldjeiteket? Nem, hiszen igaz emberek vagyunk és félünk az istenektől. Mit akartok hát tőlünk? Gyapjút, hogy ruhát készítsenek belőle magatoknak? Szeretnétek a nyájaink tejéből? Vagy a földünk gyümölcseit kívánjátok? Tegyétek le fegyvereiteket és jöjjetek közénk, mindezt, megkapjátok. De esküszünk arra, ami a legszentebb a világon: ha ellenséggént léptek földünkre, igazságtalan népnek fogunk tartani benneteket s úgy bánunk majd veletek, mint a dúvadakkal.

A vad népek megvetéssel utasították vissza a követek szavait és fegyveresen nyomultak be a trogloditák országába, azt hitték, azokat csak az ártatlanság védi.

Pedig alaposan fölkészültek a védekezésre. Körülvették asszonyaikat és gyermekeiket. Az ellenségnek nem a száma, hanem a gonoszsága döbbsentette meg őket. Szívüket szokatlan lelkesedés ragadta el: az egyik apjáért, a másik feleségéért és gyermekeiért akart meghalni, ez a testvéreiért, az a barátaikért, s valamennyien a troglodita népért. Ha valaki elesett, nyomban új harcos állt a helyére, s a közös ügy mellett már ennek az egynek a haláláért is bosszút akart állni.

Így zajlott le az erény és a gonoszság csatája. Ezek a zsákmányszomjas hitvány népek végül is szégyenteljesen megfutottak a trogloditák erényei elől, ha meg nem is hatotta őket, meg kellett hátrálniuk.

Erzeronban, Desumada második holdjának 9. napján, 1711-ben.

XIV. LEVÉL ***Üzbég ugyanannak***

Minthogy a nép mindegyre szaporodott, a trogloditák úgy vélték, itt az ideje, hogy királyt válasszanak; egyértelműen arra a meggyőződésre jutottak, azt kell megkoronázni, aki a legigazabb ember köztük, s mindnyájan egy mind koránál, mind élethosszat tartó erényességénél fogva tiszteletre méltó aggastyánra gondoltak. Ő nem akart részt venni ezen a gyűlésen; elszoruló szívvel házába húzódott.

Mikor követeket küldtek hozzá, tudatni vele, hogy őt választották meg: Óvjon meg tőle az ég - mondta - hogy így megsértsem a trogloditákat, s még azt hihessék, nincs a soraikban nálam derekabb ember. Fölajánljátok nekem a koronát, és ha mindenáron úgy akarjátok, végül is el kell fogadnom; de higgyétek el, meghalok fájdalomban, amiért születésemkor csupa szabad trogloditát láttam, s most úgy kell látnom őket, mint alattvalókat. S ahogy ezt mondta, könnyek patakozottak a szeméből. Oh, miért is értem meg e boldogtalan napot! - mondta. Majd szigorúan fölkiáltott: Tudom, mi ez, trogloditák; erényetek kezd a terhetekre lenni. Ahogyan most éltek, fejedelem nélkül, akaratotok ellenére is erényesnek kell lennetek, különben nem maradhatnátok fenn, s titeket is elérne őseitek balvégzete. De ezt az ígát túlságosan keménynek találjátok; inkább akartok uralkodónak alávetve élni s az ő törvényeinek engedelmeskedni, mivel e törvények kevésbé merevek, mint erkölcsseitek. Tudjátok, hogy mostantól fogva kielégíthetitek becsvágyatokat, vagyont gyűjthettek, heverészhettek lágy gyönyörökben és ha tán nem is vetemedtek súlyos bűnökre, erényekre nem lesz többé szükségtek. Egy pillanatra szünetet tartott, s könnyei még bővebben ömlöttek. És mit akartok, mit tegyek? - folytatta aztán. Hogyan parancsolhatnék én egy trogloditának? Azért tegyen meg valami derék dolgot, mert megparancsolom neki, holott magától, pusztán csak természetes hajlamát követve is megtenné? Ó, trogloditák, életem végén járok, vérem lassan kihül ereimben, csakhamar

megtérek áldott őseitekhez; miért akarjátok, hogy elszomorítsam őket s azt kelljen mondanom nekik, hogy másfajta járom s nem az erényé alatt hagytalak benneteket?

Erzeronban, Desumada második holdjának 10. napján. 1711-ben.

XV. LEVÉL

A főeunuch Zsaron fekete eunuchnak, Erzeronba

Kérem az eget, vezessen vissza hozzánk és óvjon meg minden veszedelemtől.

Noha sosem ismertem azt a kapcsolatot, melyet barátságnak hívnak, s noha mindig magamba burkolódtam, te mégis megéreztetted velem, hogy még van szívem; s bár mind a szemem előtt élő rabszolgák számára kőből voltam, a te serdülő gyermekségedet mégis örömmel szemléltem.

Eljött az idő, amikor gazdám tekintete megakadt rajtad. Már-már újra megszólalt egy ifjúi természet; ám akkor a kés megfosztott természetedtől. Nem tudnám megmondani, sajnálalak-e, vagy örültem, amiért fölemeltek hozzám. Lecsendesítettem könnyeidet és jajgatásodat. Mintha újjászületél volna a szemem láttára, abból a szolgaságból, amelyben mindig engedelmeskedned kellett, ebbe a másikba, ahol az lett a dolgod, hogy parancsolj. Magamra vállaltam nevelésed gondját. Szigorúságom miatt - mert a szigorúság elválaszthatatlanul vele jár az oktatással - sokáig még csak nem is sejtetted, - hogy kedves vagy a szívemnek. Pedig az voltál; azt mondanám, úgy szerettelek, mint apa a fiát, ha apának és fiúnak ezek a fogalmai illenének végzetünkhöz.

Olyan országokat fogsz bejárni, ahol keresztények laknak; ezek sosem voltak hívők, lehetetlen, hogy sok mocsok ne ragadjon rád köztük. Hogyan tarthatna szemmel a próféta annyi millió és millió ellensége között? Szeretném, ha gazdám hazatérve Mekkába zárandozna: ott az angyalok földjén megtisztulhatnátok.

Az iszpaháni szerájban, Desumada első holdjának 10. napján, 1711-ben.

XVI. LEVÉL

Üzbég Mehemet Ali mullahnak, a Három Sír őrének, Komba

Miért is élsz a sírokban, isteni mullah? Inkább arra vagy méltó, hogy a csillagokban élj. Bizonyára azért rejtőzöl el, mert félsz, hogy elhomályosítod a napot; neked nincsenek feltjaid, mint amaz égitestnek; de mint az, te is felhőkbe burkolódsz.

Tudományod mélysége mélyebb az óceánnál; szellemed élesebb Ali kétélű kardjánál, Zufagárnál; te tudod, mi történik az égi hatalmak kilenc karában; isteni prófétánk keblén olvasod a Koránt, s ha néha homályosabb helyre bukkansz, Allah rendeletére sebes szárnyú angyal száll alá a mennyei trónról, hogy megfektse előtted a titkot.

Segítséggeddel bensőséges társalgást folytathatnék a szeráfokkal, mert végtére is nem te, tizenharmadik imám, vagy-e a középpont, melybe föld és ég torkollik, az a pont, melyben a mélység kapcsolódik a levegőéggel?

Hitetlen nép közt vagyok; engedd, hogy megtisztuljak veled; túrd el, hogy orcámat ama szent hely felé fordítsam, ahol lakol; különböztess meg engem a gonoszaktól, mint ahogyan hajnal-pirkadáskor a fekete fonalat megkülönböztetik a fehértől; támogass engem tanácsaiddal, vedd gondjaidba lelkemet és részegítsd meg a próféták szellemével, tápláld a paradicsom tudomá-

nyával s engedd, hogy sebeit lábad elé helyezzem. Szent leveleidet küldd Erzeronba; néhány hónapig itt időzöm.

Erzeronban, Desumada második holdjának 11. napján, 1711-ben.

XVII. LEVÉL

Üzbég ugyanannak

Nem tudok uralkodni türelmetlenségemen, mennyei mullah, nem bírom megvárni fölséges válaszat. Kétségeim vannak, rögzítenem kell őket, úgy érzem, eszem tévelyeg, vezesd hát vissza a helyes útra, világosíts meg, fényesség forrása, sújtsd agyon isteni tolladdal a nehézségeket, melyeket eléd terjesztek; tedd, hogy szánakozzam magamon és piruljak a kérdések miatt, melyeket íme fölteszek neked.

Honnét van, hogy törvényhozónk eltilt minket a sertés húsától és mindenféle hústól, amit tisztátalannak nevez? Honnét van, hogy megtiltja, hogy halotthoz nyúljunk? Honnét, hogy a lelkünk megtisztítására folytonos testi mosakodást ír elő? Én úgy gondolom, hogy a dolgok önmagukban se nem tiszták, se nem tisztátalanok, nem tudok elképzelni semmiféle olyan, eleve a tárgyban rejlő tulajdonságot, ami akár ilyenné, akár olyanná tenné. A sarat csak azért tartjuk mocskosnak, mert sérti a szemünket, vagy valamelyik más érzékszervünket; önmagában azonban egyáltalán nem mocskosabb, mint az arany vagy a gyémánt. Az a gondolat, hogy a halott illéte beszennyez minket, csak abból a természetes viszolygásból származik, amit a hulla kelt bennünk. Ha azoknak a teste, akik sosem mosakszanak, nem sértené szaglásunkat és látásunkat, miből képzelhattuk volna, hogy tisztátalanok?

Ilyesformán hát, mennyei mullah, egyedül érzékszerveink bíraskodnának a dolgok tisztasága vagy tisztátalansága fölött? De mivel a dolgok nem hatnak mindenkire egy és ugyanazon módon; mivel ami az egyikben kellemes élményt kelt, a másiknak undorító: nyilván következik, hogy az érzékek tanúsága nem alkothat szabályt e téren, ha csak azt nem mondjuk, hogy itt mindenki tetszése szerint dönthet s tehet különbséget a maga szempontjából aközött, ami tiszta és ami nem az.

Csakhogy ez, szent mullah, nem forgatná-e föl azokat a megkülönböztetéseket, melyeket a mi isteni prófétánk tett, s nem rendítené-e meg az angyalok kezével írott törvény alapvető pontjait?

Erzeronban, Desumada második holdjának 20. napján, 1711-ben.

XXIV. LEVÉL

Rika Ibbenek, Szmirnába

Egy hónapja vagyunk Párisban, s azóta folytonos mozgalmasság volt az életünk. Sok lótasba-futásba kerül, amíg az ember szállást lel, megtalálja azokat, akikhez ajánlásai szólnak, s ellátja magát azokkal a szükséges holmikkal, amiknek mind egyszerre érzi a hiányát.

Páris éppolyan nagy, mint Iszpahán; a házak olyan magasak, hogy az ember megesküdnék rá; csakis csillagászok laknak bennük. Elképzelheted, hogy egy ilyen levegőbe épült város, ahol öt-hat ház tornyosul egymásra, rendkívül népes, és ha mindenki lemegy az utcára, szép kis tolongás van ott.

Talán el sem hiszed: egy hónapja vagyok itt, de rendesen menni még senkit nem láttam. Nincs a világon emberfajta, mely jobban kihasználná teste gépezetét a franciánál: ezek futnak, repülnek; a lassú ázsiai hintóktól, tevéink ütemes baktatásától idegrohamot kapnának. Én nem szoktam hozzá ehhez az iramhoz, gyakran járkálok szép kényelmesen gyalog, és bizony nem egyszer dühbe gurulok, akár egy keresztény; mert az még csak hagyján, hogy tetőtől talpig befröcskölnék sárral, hanem azt már nem tudom megbocsátani, hogy rendszeresen és szabályos időközökben belém könyökölnek; valaki jön mögöttem, megelőz és félfordulatnyit félrelendít, aztán másvalaki, aki a másik oldalon keresztezi az utamat, visszalök abba a helyzetbe, ahonnan az előbbi kitaszított; száz lépést sem tettem és összetörtebb vagyok, mintha tíz mérföldet gyalogoltam volna.

Ne gondold, hogy egyelőre bővebben beszélhetek neked az európai erkölcsökről és szokásokról; még magam is csak nagyon fölszínesen ismerem őket s eddig éppen csak arra futotta az időmből, hogy csodálkozzam.

A francia király Európa leghatalmasabb fejedelme. Nincsenek aranybányái, mint szomszédjának, a spanyol uralkodónak, mégis gazdagabb nála, mert gazdagságát a legkimeríthetlenebb bányából, alattvalói hiúságából meríti. Hatalmas háborúkat indított és harcolt végig, s nem volt hozzá egyéb anyagi alapja, mint egy sereg eladó cím és rang; s milyen csodája az emberi kevélységnek: seregei megkapták zsoldjukat, várait megerősítették, flottáit felszerelték.

Ez a király egyébként nagy varázsló is: alattvalóinak a lelkén is uralkodik, azok úgy gondolkodnak, ahogyan neki tetszik. Ha kincstárában csak egymillió tallér van s neki kétmillióra van szüksége, semmi egyebet nem kell tennie, mint megértetnie velük, hogy egy tallér voltaképpen kettőt ér, mind elhiszik neki. Ha nehéz háborút visel és nincs hozzá pénze, csak belé kell vernie a fejükbe, hogy egy darab papiros is pénz; nyomban ez lesz a meggyőződésük. Sőt még azt is elhitei velük, hogy pusztá érintésével mindenféle bajból kigyógyítja őket: ekkora hatalma van a lelkeken.

Azon, amit erről a fejedelemről mondok, nem kell csodálkoznod: van még egy nála is erősebb varázsló, aki éppen úgy uralkodik az ő lelkén, mint ő a másokén. Ezt a mágust pápának hívják; hol azt hiteti el vele, hogy egyszer egy az három, hol azt, hogy a kenyér, amit esznek, nem kenyér, s a bor, amit isznak, nem bor, s más száz és száz efféle dolgot.

S hogy mindig iramban tartsa és soha ne engedje elernyedni benne a hit készségét, időnként gyakorlásképpen bizonyos hittételeket terjeszt elé. Két éve például egy constitúciónak nevezett terjedelmes írást küldött neki és súlyos büntetés terhével rá akarta venni mind a fejedelmet, mind alattvalóit, hogy mindazt higgyék, ami abban van. A fejedelemnél tüstént sikert is aratott: az nyomban alávetette magát és példát mutatott népének; azok közül azonban néhányan föllázadtak és kijelentették, hogy egy árva szót sem akarnak hinni az említett iratból. Az egész zendülésnek, mely megosztja az udvart, az országot, a családokat, nők voltak a mozgatói. A constitutio megtiltja nekik egy olyan könyvnek az olvasását, mely az összes keresztények véleménye szerint az égből származik; ez az ő koránjuk. Erre aztán a nők méltatlankodva a nemüket ért sérelem miatt, lázadást keltettek a constitutio ellen s a maguk pártjára vonták a férfiakat, akik ebben semmiféle előjogra nem tartanak igényt. Pedig el kell ismernünk, hogy ez a mufti jól okoskodik, s Alira mondom, nyilván tanulmányozta a mi szent törvényeinket; mert miért is olvassanak a nők egy olyan könyvet, mely csak arra való, hogy megtanítsa a paradicsomba vezető útra, ha egyszer alacsonyabbrendű teremtmények nálunk és szent prófétáink szerint sosem juthatnak a paradicsomba?

Olyan dolgokat is hallottam a királyról, amelyek már csodaszámba mennek és biztosra veszem, hogy nem adsz hitelt nekik.

Mondják, hogy miközben háborút viselt szomszédaival, akik szövöttek ellene, rengeteg láthatatlan ellenség vette körül országában; úgy hírlik, több mint harminc esztendőn át kereste őket, de hiába, a bizalmát élvező dervisek fáradhatatlan buzgalma ellenére sem talált egyetlen egyet sem. Vele élnek, ott vannak az udvarában, a fővárosában, a hadseregében, a bíróságai-ban; mégis - mondják - nagy bánatára anélkül fog majd meghalni, hogy rájuk lelt volna. Az ember azt hihetné, hogy csak úgy általánosságban léteznek és egyedileg egyszerűen nincsenek; test ez, de tagok nélkül. Nyilvánvalóan az ég bünteti ezzel ezt az uralkodót; nem volt eléggé nagylelkű ellenségeivel szemben, hát most olyan ellenségeket bocsát reá, akik láthatatlanok, s akiknek a tehetsége és természete az övé fölött áll.

Többet is írok majd s olyan dolgokról fogok beszámolni, amelyek nagyon távol esnek a perzsa szellemtől és jellemtől. Egy és ugyanaz a föld hordoz mindannyiunkat; de annak az országnak a lakosai, ahol én élek, meg annak a birodalomnak a népei, ahol te vagy, alaposan különböznek egymástól.

Párisban, Rábi második holdjának 4. napján, 1712-ben.

XXIX. LEVÉL

Rika Ibbenek, Szmirnába

A kereszténység feje a pápa. Ódon bálvány, akit folyton tömjéneznek. Hajdanában még a fejedelmek is rettegtek tőle, mert éppoly könnyen letette őket, mint a mi nagyszerű szultánjaink Irimetta vagy Georgia királyát. Ma már azonban nem félnek a hatalmától. Azt állítja, az egyik legelső kereszténynek, Szent Péternek az utóda, s ez kétségkívül gazdag örökség, mert roppant kincsei vannak és terjedelmes országon uralkodik.

A püspökök olyan hivatalnokok, akik alája vannak rendelve és tekintélye alatt két igen különböző hivatalt gyakorolnak. Ha mind együtt vannak, hittételeket nyilvánítanak ki, akárcsak a pápa. Magukban pedig semmi egyéb dolguk nincs, mint az, hogy fölmentést adjanak a törvény teljesítése alól. Mert tudd meg, hogy a keresztény vallás tele van egy sereg igen nehéz gyakorlattal, s minthogy úgy találták, nehezebb a kötelességeket teljesíteni, mint olyan püspököket állítani, akik a kötelességek alól mentesítenek, a közjó érdekében ezt az utóbbi megoldást választották; úgyhogy ha valaki nem akar ramadánt tartani, nem akarja alávetni magát a házasság formáságainak, meg akarja szegni fogadalmát, a törvény tilalmai ellenére akar házasodni, sőt olykor akkor is, ha pontosan az ellenkezőjét akarja tenni annak, amire megesküdt: elmegy szépen a püspökhöz vagy a pápához, s az nyomban megadja a fölmentést.

A püspökök nem önhatalmúlag hozzák a hittételeket. Van egy sereg doctor, többnyire dervisek, ezek a vallás számtalan új kérdését hányják-vetik meg maguk között; hagyják őket, hadd vitatkozzanak, s a háborúság mindaddig tart, amíg egy döntés véget nem vet neki.

Biztosíthatlak is róla, sosem volt még ország, melyben annyi polgárháború dúlt volna, mint Krisztusében.

Azokat, akik valamilyen új véleménnyel állnak elő, először eretnekeknek mondják. Minden eretnekségnek megvan a maga neve; azoknak, akik az eszmét vallják, valóságos jelszó ez a név. De aki nem akar eretnek lenni, nem is lesz az: elég, ha a fönnálló véleménykülönbséget megfélezi és igazoló nyilatkozatot tesz azok előtt, akik herezissel vádolják. Ez a nyilatkozat

aztán - akár érthető, akár nem - olyan tisztára mossa az embert, mint a hó; utána bátran állíthatja magáról, hogy hithű.

Ez, amit itt elmondtam neked, Francia- és Németországra vonatkozik; Spanyolországban és Portugáliában azonban úgy hallom, vannak dervisek, akik nem értik a tréfát és úgy megégetik az embert, akár a szalmát. Ha valaki ezeknek a kezébe kerül, boldog lehet, ha mindig kis faszemecskéket morzsolgatva imádkozott Istenhez, ha két, szalagokkal összekapcsolt posztó-darabot viselt magán, vagy ha megfordult valamikor egy Galiciának nevezett tartományban; mert különben nagy bajba jut szegény ördög! Ha esküdöznék is rá, akár egy pogány, hogy igenis ortodox, könnyen meglehet, hogy nem értenek egyet a minősítés kérdésében és megégetik, mint eretneket; hiába tenné le a hitvallást: szó sincs hitvallásról, s már hamuvá lett, mielőtt bárkinek is eszébe jutott volna, hogy egyáltalán meghallgassa.

A bírák általában azt szokták föltételezni, hogy a vádlott ártatlan; ezek mindig azt föltételezik, hogy bűnös. Kétes esetekben szabálynak veszik, hogy mindig a szigorúbb döntést válasszák, látszólag azért, mert az embereket eredendően gonoszaknak vélik; másfelől viszont oly jó véleménnyel vannak róluk, hogy képtelennek tartják őket a hazugságra; habozás nélkül elfogadják ugyanis főbenjáró ellenségek, feslett életű nők és aljas foglalkozású egyének tanúvallomását. Amikor ítéletet hirdetnek, udvarias kis bókot intéznek a kénsárga ingbe bújtatott elítéltekhez, határtalanul fájlalják, hogy ilyen hitvány öltözetben kell őket látniuk, hangsúlyozzák, hogy szelíd lelkűek, utálják a vért és kétségbeejti őket, hogy halálos ítéletet kellett hozniuk; vigasztalásul aztán elkobozzák a maguk javára a szerencsétlenek minden vagyonát.

Boldog a föld, melyen a próféta fiai laknak! Ott ismeretlen az ilyesfajta látvány. A szent vallást, melyet az angyalok hoztak le az égből, ott a tulajdon igazsága védelmezi; ahhoz, hogy fönnmaradjon, nincs szüksége ilyen erőszakos eszközökre.

Párisban, Savval holdjának 4. napján, 1712-ben.

XXXVII. LEVÉL *Üzbég Ibbenek, Szmirnába*

A francia király igen öreg. A mi történelmünkben nincs is példa rá, hogy egy fejedelem ilyen sokáig uralkodott volna. Azt mondják, rendkívül nagy képessége van rá, hogy az embereket engedelmességre szorítsa; egyforma tehetséggel kormányozza családját, udvarát és államát; gyakran hallották tőle, hogy a világ valamennyi kormányzata között, legjobban a törököké vagy a mi fölséges szultánunké tetszik neki: ilyen nagyra tartja a keleti politikát!

Tanulmányoztam természetét, s olyan ellentmondásokat találtam benne, amelyeket képtelen vagyok megoldani. Van például egy minisztere, aki csak tizennyolc éves, és egy szeretője, aki nyolcvan; szereti vallását, de nem állhatja azokat, akik azt mondják, hogy szigorúan aszerint kell élni; noha kerüli a városok forgatagát s elég zárkózott, reggeltől estig egyéb gondja sincs, mint, hogy beszéltesse magáról; szereti a diadalokat és a győzelmeket, viszont éppúgy fél tőle, hogy jó hadvezér álljon hadai élén, mint amennyire ugyanettől az ellenség oldaláról kellene félnie. Azt hiszem, ő az egyetlen, akivel megtörtént, hogy több a gazdagsága, mint amennyit uralkodó egyáltalán valaha remélhet, s ugyanakkor olyan szegénységben szűkölködik, hogy azt a legegyszerűbb ember sem bírná ki.

Szereti megjutalmazni azokat, akik szolgálják; de ugyanolyan bőkezűen fizeti meg udvaroncainak nyüzsgését, jobban mondva naplopását, mint kapitányainak fáradtságos táborozásait;

sokszor jobban kedveli azt, aki vetkőzteti vagy asztalkendőjét nyújtja neki, ha étkezéshez ül, mint azt, aki városokat foglal el vagy csatákat nyer meg a számára; úgy véli, az uralkodó hatalmát semmi sem feshélyezheti kegyei osztogatásában; s anélkül, hogy megvizsgálná, érdemes ember-e, akit javakkal elhalmoz, meggyőződése, hogy választása majd érdemessé teszi; így aztán megesett, hogy annak, aki csak két mérföldet szaladt az ellenség elől, kis kegydíjat adott, annak meg, aki négyet futott, egész tartományt.

Fényűző, főként építkezéseiben; palotájának kertjeiben több a szobor, mint egy nagy városban a polgár. Testőrsége éppoly erős, mint ama fejedelmé, aki előtt meginognak a trónok; seregei éppoly népesek, jövedelmei éppoly nagyok, és pénzforrásai éppoly kiapadhatatlanok.

Párisban, Muharrám holdjának 7. napján, 1713-ban.

XLVI. LEVÉL *Üzbég Rédinek, Velencébe*

Itt az emberek végeláthatatlan vitákat folytatnak a vallásról; de mintha ugyanakkor azon is tusakodnának, ki tartja meg legkevésbé a vallását.

Nemcsak hogy nem jobb keresztények, de még csak nem is jobb polgárok, s ez az, ami meglep; mert bármilyen vallásban él is az ember, a törvénytisztelet, az emberszeretet és a szülők megbecsülése mindig legelső cselekedetei a vallásnak.

Mert hát, nem az-e a vallásos ember első kötelessége, hogy tessenek az istenségnek, mely a vallását adta? Erre pedig kétségkívül az a legbiztosabb út, ha eleget teszünk a társadalom törvényeinek és emberi kötelességeinknek. Akármilyen vallást valljon valaki, ha egyszer vall valamilyet, ezzel együtt azt is vallja, hogy Isten szereti az embereket, hiszen vallást rendelt boldoggá tételükre; s ha Isten szereti az embereket, bizonyosan megnyerjük tetszését, ha mi is szeretjük őket, vagyis ha gyakoroljuk irántuk a szeretet és emberiség kötelességeit és nem sértjük meg a törvényt, amelyeknek uralma alatt élnek.

Így sokkal biztosabban elnyerhetjük Isten tetszését, mint bármiféle szertartással; a szertartások ugyanis nem önmagukban véve jók, hanem csak annyiban, amennyiben föltesszük, hogy Isten rendelte el őket. Erről azonban nagy viták folynak s az ember könnyen téved, mert, kétezer közül kell kiválasztania a maga számára egy vallásnak a szertartásait.

Egy ember mindennap így imádkozott Istenhez: Uram, én semmit nem értek a rólad szüntelenül folyó vitákból; szeretnék a te akaratod szerint szolgálni, de akit csak megkérdezek, mindenki azt akarja, hogy az övé szerint szolgáljalak. Ha imádkozni akarok hozzád, nem tudom, milyen nyelven kell beszélnem veled. Azt sem tudom, milyen helyzetben imádkozzam; az egyik azt mondja, állva kell fohászkodnom, a másik jobbnak látja, hogy üljek, a harmadik meg azt követeli, essem térdre. És ez még nem minden! Egyesek azt állítják, minden reggel meg kell mosakodnom hideg vízben; mások váltig erősködnék, hogy utálattal tekintesz rám, ha nem metéltetek le a húsból egy darabkát. A napokban egy karavánszerájban nyulat ettem; hárman, akik a közelemben voltak, rámijesztettek: mindhárman azt hangoztatták, hogy súlyosan megbántottalak, az egyik szerint azért, mert ez az állat tisztátalan, a másik szerint azért, mert megfojtották, a harmadik szerint azért, mert nem hal. Egy brámán vetődött arra, bíról hívtam; azt mondta: egyiknek sincs igaza, hiszen nyilvánvaló, hogy ezt az állatot nem te magad ölted meg. Dehogynem! - feleltem. - Ó - szólt erre szigorú hangon - akkor gyalázatos dolgot műveltél, és Isten sosem fog megbocsátani érte; honnét tudod, hogy nem apád lelke lakott-e ebben az állatban? Ezek a dolgok, Uram, elképzelhetetlen zavarba

ejtenek; a fejemet sem mozdíthatom anélkül, hogy téged meg ne sértselek, holott szeretném, ha tetszésedre volnék, és szeretném erre fordítani életemet, melyet tetőled kaptam. Nem tudom, nem tévedek-e, de azt hiszem, ennek mégiscsak az a legjobb módja, ha mint jó polgár élek abban a társadalomban, melybe kegyedből beleszülettem, s mint jó apa abban a családban, amellyel megajándékoztál.

Párisban, Sabán holdjának 8. napján, 1713-ban.

LV. LEVÉL *Rika Ibbenek, Szmirnába*

Az európai népeknél a házasság első negyedórájában elsimul minden nehézség; az esküvői áldással egy időben mindig megnyílnak a végső kegyek is; a nők itt egyáltalán nem úgy viselkednek, mint a mi perzsa hölgyeink, akik néha hónapokig is ellenállnak nekünk; ezek itt teljesen megadják magukat, s csak azért nem veszítenek semmit, mert már régen nincs mit elveszteniük; de gyalázatos dolog! Mindig mindenki tudja vereségük pillanatát, s itt igazán nem kell a csillagokhoz folyamodni tanácsért: bárki pontosan előre megmondhatja, mikorra esedékes a gyermek születése.

A franciák jóformán sosem beszélnek a feleségükről; nem merik emlegetni olyanok előtt, akik többnyire jobban ismerik náluk.

Vannak köztük nagyon szerencsétlen emberek, akik senkitől sem kapnak vigasztalást: ezek a féltékeny férjek; vannak, akiket mindenki gyűlöl: ezek a féltékeny férjek; vannak, akiket mindenki megvet: ezek megint csak a féltékeny férjek.

Nincs is országa a földnek, ahol oly kevesen volnának, mint a franciáknál. Nyugalmuknak nem az az alapja, hogy bíznak a feleségükben; ellenkezőleg, az, hogy nagyon is megvan a véleményük róla. Úgy vélik, az ázsiaiak minden bölcs rendszabálya: hogy a nőknek fátyolt kell viselniük, hogy elzárva élnek, hogy heréltek vigyáznak rájuk - mindez nemhogy elernyeszt, hanem csak még jobban fölcsigázza a nők üzelmeit. Itt a férjek békés megadással fogadják sorsukat s olybá veszik feleségük hűtlenségét, mint egy rossz csillagzat kikerülhetetlen átkát. Ha egy férj csak maga akarná birtokolni feleségét, úgy tekintenének rá, mint a közösség örömének elrontójára, mint egy örültre, aki a többiek kirekesztésével csak maga óhajtaná élvezni a napvilágot.

Itt azt a férfit, aki szereti a feleségét, úgy nézik, mint aki nem elég érdemes arra, hogy más nő szeresse; visszaél a törvény kötelező erejével, hogy hiányzó kellemeit pótolja; végletesen kihasználja előnyeit egy egész társadalom rovására; eltulajdonítja, amit éppen csak zálogba adtak neki; s amennyire rajta áll, mindent megtesz egy olyan hallgatólagos megegyezés fölborítására, amely mind a két nemnek egyformán örömére szolgál. Akire rásütik a szépasszony-férje címet, az Ázsiában nagy gonddal elbújik a világ szeme elől, itt meg nyugodt lélekkel járkel a világban. Úgy vélik: ki-ki ott kárpótolja magát, ahol tudja. Egy fejedelem, ha elveszít egy helyőrséget, azzal vigasztalódik, hogy elfoglal egy másikat; amikor a törökök elvették tőlünk Bagdadot, nemde mi is elragadtuk a Nagymogultól Kandahár várát?

Azt, aki általában eltűri felesége hűtlenségeit, nem szólják meg, ellenkezőleg, dicsérik bölcsességéért; a becsületen csak az egészen különleges esetek ejthetnek foltot.

Nem mintha egyáltalán nem volnának itt tisztességes asszonyok, sőt, elmondhatni, hogy meg is becsülik őket; vezetőm mindig fölhevítva figyelmemet az ilyenekre; hanem ezek olyan rondák, hogy szent legyen, aki nem gyűlöl meg láttukra az erényt.

Azok után, amiket ennek az országnak az erkölcséről meséltem, elképzelheted, hogy a franciák nem becsülik valami nagyra az állhatatosságukat. Úgy tartják, éppoly nevetséges dolog egy nőnek örök hűséget esküdni, mint fogadkozni, hogy mindig egészségesek, vagy mindig boldogok leszünk. Ha egy asszonynak azt ígérik, hogy mindig szeretni fogják, föltételezik, hogy az viszont ugyanakkor megígéri nekik, hogy mindig szeretetre méltó lesz; mihelyt nem áll szavának, úgy vélik, az övék sem kötelezi többé őket.

Párisban, Dzsulkada holdjának 7. napján, 1714-ben.

LVI. LEVÉL *Üzbég Ibbenek, Szmirnába*

Európában nagy divat a szerencsejáték; játékosnak lenni foglalkozás; ez a cím egymagában pótol születést, vagyont, tisztességet; aki ezt viseli, nyomban, minden vizsgálat nélkül az úriemberek sorába kerül, noha mindenki jól tudja, hogy nagyon sokszor csalódott már, amikor így ítélte. De hát hiába: javíthatatlanok vagyunk.

Főként a nők vetik bele magukat a játékba. Igaz, amíg fiatalok, nem foglalkoznak vele, legfőljebb csak egy sokkal kedvesebb szenvedélyük érdekében; hanem ahogy öregszenek, játékszenvedélyük mintha egyre fiatalodnék, s végül is mindazt az űrt betölti, amit a többiek maguk után hagytak.

Az asszonyok itt tönkre akarják tenni férjüket, s erre a legzsengőbb ifjúságtól a legroskátagabb vénségig minden kornak megvan a módszere: a ruhák és fogatok kezdik, a kacérság fokozza, s a játék betetőzi a bajt.

Gyakran láttam egy-egy asztalka körül kilenc-tíz asszonyt, helyesebben kilenc-tíz évszázadot; láttam, amint reménykednek, rettegnek, örvendeznek s főként, dühöngenek; azt hitted volna, soha le nem csillapodnak többé, s előbb ér véget az életük, mint a kétségbeesésük; és kétségeid támadtak volna: vajon akit kifizetnek, nem a hitelezőjük vagy az örökösük-e.

Úgy gondolom, szent prófétánk mindenekelőtt azoktól a dolgoktól akart megfosztani minket, amelyek az értelmet megzavarják; eltiltott a bortól, mert temetője az észnek; és kemény parancssal meghagyta, hogy semmiféle szerencsejátékot ne játsszunk; ha kigyomlálni nem tudta a szenvedélyek okát, legalább elfojtotta őket. Nálunk a szerelem se zavart nem kelt, se dühöt nem szít; lanyha szenvedély ez, békében hagyja lelkünket: a többnejűség megment az asszonyi uralomtól és mérsékli vágyaink hevét.

Párisban, Dzsulhiddza holdjának 18. napján, 1714-ben.

LVII. LEVÉL *Üzbég Rédinek, Velencébe*

A libertinusok itt számtalan örömlányt tartanak ki, és a jámborok számtalan dervist. Ezek három fogadalmat tesznek: engedelmességit, szegénységit és tisztaságit. Azt mondják, legjobban az elsőt tartják meg; ami a másodikat illeti, biztosítlak róla, hogy nem sokat törődnek vele; a harmadikat ítéletedre hagyom.

De akármilyen gazdagok is, attól egy tapodtat sem tágítanak, hogy szegénynek minősítsék őket; a mi dicsőséges szultánunk előbb lemondana fölséges és nagyszerű címeiről; s igazuk van: ez a szegényrang megakadályozza, hogy valóban szegények legyenek.

Az orvosok és a dervisek közül azokat, akiket gyóntatóknak neveznek itt, vagy túlbecsülik, vagy túlságosan megvetik; az a hír járja, hogy az örökösök mégis jobban szót értenek az orvosokkal, mint a gyóntatókkal.

A napokban egy ilyen derviskolostorban jártam. Egyikük, tiszteletre méltó ősz aggastyán, igen szívesen fogadott s megmutatta az egész házat. Aztán lesétáltunk a kertbe és beszélgetni kezdtünk. Atyám milyen hivatást tölt be a közösségben? - kérdeztem. Uram - felelte és szemlátó-mást elégedett volt a kérdésemmel - kazuista vagyok. Kazuista? Firtattam. - Amióta Franciaországban vagyok, még nem hallottam erről a tisztségről. Hogyan - ámult el - nem tudja, mi az a kazuista? Hát, ide figyeljen: olyan alaposan megmagyarázom, hogy az tökéletesen kielégíti. Kétféle bűn van: halálos, és ez föltétlenül kirekeszt a paradicsomból, meg bocsánatos, és ez az utóbbi is sérti ugyan Istent, de nem haragítja meg annyira, hogy megfosszon minket a mennyei boldogságtól. Nos, a mi tudományunk abban áll, hogy jól megkülönböztessük egymástól a kétféle bűnt; mert néhány libertinus kivételével valamennyi keresztény a paradicsomba akar jutni, de egy sincs, aki ne a lehető legolcsóbban igyekeznék elnyerni az üdvösséget. Ha az ember jól ismeri a halálos bűnöket, megpróbálja, hogy ne kövesse el őket: így aztán boldogul is. Vannak azonban, akik nem vágyakoznak ilyen nagyfokú tökéletességre; nincs bennük semmi becsvágy, hát nem is tülekszenek az első helyekért; éppen hogy csak becsússzannak a paradicsomba, s ha egyszer ott vannak, be is érik vele; az a céljuk, hogy se többet, se kevesebbet ne tegyenek a kelleténél. Ezek az emberek nem annyira elnyerik, mint inkább elragadják a mennyországot; az ilyenek mondják aztán Istennek: Uram, szorosan eleget tettem a föltételeknek, most rajtad a sor, hogy teljesítsd ígéretedet: minthogy magam sem tettem egy jótányival sem többet annál, amit kívántál, fölmentelek attól, hogy többet adj nekem, mint amennyit megígértél.

Ilyesformán hát nélkülözhetetlenek vagyunk, uram. Ez azonban még nem minden; látni fog egyebet is. Nem a tettben van a bűn, hanem annak a lelkiismeretében, aki elköveti; aki valami rosszat tesz, de el sem tudja képzelni róla, hogy rossz, az lelkében nyugodt lehet; és mert rengeteg a kétértelmű cselekedet, a kazuista megadhatja nekik a jósnak azt a fokát, amellyel egyáltalán nem rendelkeznek, ha jóknak minősíti őket; és teljes mentességet biztosíthat nekik a rossztól, ha sikerül meggyőzni elkövetőjüket, hogy valójában nincs is bennük semmi mótely.

Látja, ez a titka az én mesterségemnek, amelyben megvénültem; ez a fortély: mindennek meg kell adni a maga csavaros módját, még annak is, ami a legkevésbé sem látszik alkalmasnak rá. Atyám - mondtam - ez mind szép; de hát hogyan egyezik ki az éggel? Ha a mi szufink udvarában volna valaki, aki úgy járna el vele, mint ön Istenével szemben: ha megkülönböztetéseket tenne a rendeletei közt, s ha arra tanítaná az alattvalókat, mikor kell teljesíteni és mikor lehet megsérteni parancsait: bizony mondom, abban a minutában karóba húzatná. Köszöntem dervisemnek s otthagytam, anélkül, hogy megvártam volna válaszát.

Párisban, Muharrám holdjának 23. napján, 1714-ben.

LVIII. LEVÉL *Rika Rédinék, Velencébe*

Párisban sokféle foglalkozás dívik, kedves Rédim. Egy-egy lekötelezően szívélyes férfi némi kis pénzért bármikor szívesen följajánlja neked az aranycsinálás titkát.

Egy másik fogadkozik, hogy együtt hálát a légi szellemekkel, föltéve ha előzőleg csekély harminc esztendeig tartózkodsz a nőktől.

Aztán vannak olyan avatott léleklátók, akik egész életedet elmondják, ha előtte egy negyed-órácskát elcseveghettek az alkalmazottaiddal.

Ügyes nők olyan virággá nemesítik a szüzességet, mely minden este elhervad s minden reggel újra kivirul, és századszori leszakítása még nagyobb fájdalommal jár, mint az első.

Ismét mások művészetük erejével az idő minden csorbáját ki tudják köszörülni s helyre tudják állítani arcuk hanyatló szépségét, sőt még ahhoz is értenek, hogy egy asszonyt visszahívjanak az öregség csúcsáról s leszállítsák onnét egészen a zsenge ifjúságig.

Ezek az emberek mind itt élnek, vagy próbálnak megélni ebben a városban, mely a találékonyság szülőanyja.

Itt a polgár jövedelmét nem szokás kamatra kiadni: nem egyéb az, mint lelemény és szorgalom; mindegyiknek megvan a magáé s abból aztán igyekszik minél nagyobb hasznot húzni.

Fölsorolni, hány törvénytudó hajszolja egy-egy mecset jövedelmét; annyi volna, mint megszámlálni a tenger homokját vagy uralkodónk rabszolgáit.

Elmondhatatlanul sok nyelvmester, művész és tanár tanítja azt, amihez nem is konyít, és ez nem mindennapi tehetségre vall; mert nem nagy ész kell hozzá, hogy megmutassuk, amit tudunk, viszont határtalanul többre van szükség ahhoz, hogy azt tanítsuk, amiről fogalmunk sincs.

Meghalni itt csak hirtelen lehet, a halál másként nem is tudná gyakorolni hatalmát, hiszen minden utcáskor ott áll valaki, aki csalhatatlan orvosságot kínál minden elképzelhető betegség ellen.

Minden üzletben láthatatlan hálók vannak kifeszítve; a vásárló föltétlenül fönnakad bennük. Azért előfordul, hogy olcsón megszabadul az ember: egy-egy csinos fiatal elárusítónő néha egy álló órán át hízeleg neked, hogy végül rádsózzon egy doboz fogport.

Aki ebbe a városba belép, okvetlenül körültekintőbben kerül ki belőle: azáltal, hogy megosztja a pénzét másokkal, megtanul jobban vigyázni rá, s ez az idegen egyetlen nyeresége ebben az elbűvölő városban.

Párisban, Szafár holdjának 10. napján, 1714-ben.

LXI. LEVÉL *Üzbég Rédinek, Velencébe*

A minap betértem a Miasszonyunkról nevezett híres-neves templomba; miközben megcsodáltam a nagyszerű épületet, alkalmam volt elbeszélgetni egy pappal, akit éppen úgy a kíváncsiság vonzott oda, akárcsak jómagamat. Valahogyan arra került a szó, milyen nyugalmas hivatása van. Igen - mondta - a legtöbb ember irigyli állapotunk boldogságát, és joggal; de azért annak is megvannak a maga bosszúságai: annyira mégsem különülhettünk el a világtól, hogy ezer és ezer alkalommal vissza ne szólítsanak, s igen nehéz ott a szerepünk.

A világiak elképesztő emberek; sem a javallásunkat nem szenvedhetik, sem a rosszállásunkat; ha javítani akarjuk őket, azt mondják, nevetségesek vagyunk; ha helyeslünk nekik, úgy néznek ránk, mintha mélyen hivatásunk alatt állnánk. Nincs megalázóbb, mint elgondolni, hogy még a vallástalanokat is megbotránkoztattuk. Ezért aztán kétértelmű magatartást kell tanúsítanunk, s a libertinusoknak nem határozott föllépésünkkel kell imponálnunk, hanem azzal, hogy bizonytalanságban hagyjuk őket afelől, hogyan fogadjuk szavaikat. Ehhez sok eszesség kell;

az ilyesfajta semlegesség nem könnyű dolog; a világiak jobban boldogulnak: ők mindent meg mernek kockáztatni, minden elmés ötletnek engednek; s aszerint viszik végig vagy ejtik el őket, mekkora sikerre van kilátásuk.

De ez még nem minden. Ezt a boldog és nyugodt állapotot, melyet annyit dicsérnek, nem őrizhetjük meg a világban: amint oda belépünk, vitákra kényszerítenek; be kell bizonyítanunk például az imádság szükségességét valakinek, aki nem hisz Istenben; meg kell győznünk a böjt hasznáról valakit, aki soha életében nem hitt a lélek halhatatlanságában; a vállalkozás fáradságos, s végül is nevetségbe fúl. Aztán meg folytonosan kínozz minket, mintegy hivatásunkkal jár az a vágy, hogy a többieket is a magunk pártjára állítsuk. Ez éppolyan mulatságos, mintha az európaiak az emberi nem érdekében azon fáradoznának, hogy megfehéítsék az afrikaiak képét. Fölbolygatjuk az állam rendjét, és gyötrelmet okozunk magunknak is, csakhogy elfogadtassuk a vallásnak néhány, korántsem sarkalatos tételét; olyanok vagyunk, mint a kínai hódító, aki általános lázadásba kergette alattvalóit azzal, hogy kényszerítette őket, nyírják le a hajukat meg a körmüket.

Veszedelemes, és nem járhat együtt elég óvatossággal az a buzgalmunk sem, amellyel be akarjuk tölteni szent vallásunk parancsait azokkal, akiket a gondjainkra bízunk. Egy Theodosius nevű császár annak idején egy egész várost kardélre hányatott, még az asszonyokat és a gyermekeket is; utána a templom elé vonult s be akart menni, a püspök azonban, egy bizonyos Ambrus, becsukta az orra előtt a kaput, mint gyilkos és szentségtörő előtt. Ez hősiesség volt a részéről. A császár aztán elvégezte a bűnére mért vezeklést; erre beengedték a templomba s ő a püspökök közé ült; ugyanaz a püspök azonban elküldte onnét, és ez már fanatikus eljárás volt; nem hiába mondják, hogy sose bízzunk a túlbuzgóságunkban. Mit számított az a vallás vagy az állam szempontjából, hogy ez az uralkodó kap-e vagy nem kap-e helyet a püspökök közt?

Párisban, Rábi első holdjának első napján, 1714-ben.

LXVI. LEVÉL

Rika ***-nak

Itt nagyon kedvelik a tudományokat, de azt már nem tudom, valóban nagyon tudósak-e. Aki mint filozófus mindenben kételkedik, mint teológus semmit nem mer tagadni; ez a szenvedélyes ellentmondó mindig elégedett magával, ha egyszer elfogadták, amit a kvalitásokról tanít.

A legtöbb francia dühödt szenvedéllyel igyekszik szellemes lenni, s akik szellemesek akarnak lenni, dühödt szenvedéllyel könyveket írnak.

Balga elképzelés: a természet, úgy látszik, bölcsen gondoskodott róla, hogy az emberek ostobaságai mulandók legyenek, a könyvek viszont megörökítik őket. Aki buta, beérhetné vele, hogy halálra untatta mindazokat, akik vele éltek, ő azonban az eljövendő nemzedékeket is gyötörni akarja; s legfőbb törekvése, hogy a butaság diadalmaskodjék a feledésen, holott annak sírjában békében pihenhetett volna; mindenképpen tudomására akarja hozni az utókornak, hogy élt és hogy buta volt.

Valamennyiük közt a legjobban a kompilátorokat vetem meg; ezek nagybuzgón szedegetik össze mások művének foszlányait s beleillesztik a sajátjukba, mint gyeptéglákat a pázsitba; egy szemernyivel sem állnak azok fölött a nyomdai munkások fölött, akik a betűket szedik; a sokféle kombinációból aztán létrejön a könyv, de nekik csak a kezük munkájával van részük

benne. Szeretném, ha jobban tisztelnék az eredeti alkotásokat, s azt hiszem, fölér a szentségtöréssel, ha egy-egy darabjukat kiemelik szentélyükből s kiteszik a megvetésnek, amire igazán nem szolgáltak rá.

Miért nem hallgat, akinek a világon semmi új mondandója nincs? Mi hasznunk az ilyen utánkérődzésekből? Nos, én új módszert ajánlok! Ügyes ember vagy; eljössz a könyvtáramba s az alsó sorokból a felsőkbe, a felsőkből meg az alsókba rakod át a könyveket: ezzel kész a remekmű!

Azért írok neked erről, kedves ***, mert fölbosszantott egy könyv, melyet az imént hagytam abba; olyan vastag, mintha a világ minden tudományát magában foglalná; de nem tanultam belőle semmit, csak belefájdult a fejem. Ég veled.

Párisban, Sabán holdjának 8. napján, 1714-ben.

LXXIII. LEVÉL

*Rika ***-nak*

Hallottam valami törvényszékféléről, francia Akadémia a neve. Nincs ennél kevésbé tisztelt intézmény a földön, mert - mondják - mihelyt döntött, a nép nyomban megszegi rendelkezéseit, s olyan törvényeket kényszerít rá, amelyeket követnie kell.

Nemrégiben, hogy megalapozza tekintélyét, afféle döntvénytárat adott ki. Sok apa segítette világra ezt a gyereket, s már vénen született szegényke; törvényesnek törvényes volt ugyan, hanem egy fattyú, amelyik kissé előbb született, majdnem megfojtotta bölcsőjében.

Azoknak, akikből az Akadémia áll, egyetlen dolguk van: folytonosan fecsegni; a magasztalás mintegy magától telepszik örökös gagyogásukba, s mihelyt beavatódnak misztériumaiba, elfogja s aztán többé el sem hagyja őket a panegiriszek dühe.

Negyven feje van ennek a testnek, s valamennyi tömve alakzatokkal, szóképekkel és ellentétekkel; e sok száj jóformán nem is beszél másként, mint fölkiáltásokban; ez a sok fül mindig csak ritmusokat és harmóniákat akar hallani. Ami a szemet illeti, arról szó sincs; mintha az is csak azért volna, hogy beszéljen, nem azért, hogy lásson. Maga a test nem áll valami biztos lábon, mert rákfenéje, az idő, percről percre jobban aláássa, s minden alkotását lerombolja. Régebben azt mondták róla, enyves keze van s messzire nyúlik, erről nem szólok, döntsenek felőle azok, akik többet tudnak róla, mint én.

Furcsa dolgok ezek, ***, a mi Perzsiánkban nem látni ilyesmit. Mi nem szeretjük az effajta különös és eredeti intézményeket; mi a mi egyszerű szokásainkban és romlatlan modorunkban mindig a természet szavát követjük.

Párisban, Dzsulhiddza holdjának 27. napján, 1715-ben.

LXXX. LEVÉL

A fekete főeunuch Üzbégnek, Párisba

Tegnap az örmények egy fiatal cserkesz rabnőt hoztak a szerájba és el akarták adni. Bevittem a titkos lakosztályba, levetköztettem, vizsga szemmel apróra végignéztem, s minél tovább mustrálgattam, annál szebbnek találtam. Szűzies szeméremmel igyekezett elrejteni előlem bájait, s láttam mily nehezőre esik az engedelmesség; meztensége miatt még előttem is pirult, pedig bennem már nincsenek olyan szenvedélyek, melyektől a szemérmességnek riadoznia

kellene, rajtam már nincs a női nemnek semmiféle hatalma, s mint az illendőség őre, a legszabadosabb cselekedetek közepett is csak tiszta tekintetet vetek mindenkire és csak ártatlanságot sugallhatok.

Mihelyt úgy találtam, hogy méltó kegyeidre, lesütöttem a szememet, bíbor köpönyeget borítottam a vállára, aranygyűrűt húztam az ujjára, lábához borultam s imádtam őt, mint szíved királynőjét. Kifizettem az örményeket és elzártam őt a kutató szemek elől. Boldog Üzbég! Nagyobb szépséget nyertél, mint amennyit Kelet valamennyi palotája rejt. Boldog lehetsz; hazatértekor itt találod Perzsia legelragadóbb kincsét és szerájodban éppoly buján virulnak ki majd újra a bájak, amily mohón az idő és a birtoklás hervasztja őket.

Fatmé szerájából, Rábi első holdjának első napján, 1715-ben.

XCIV. LEVÉL

Üzbég testvérének, a szerzetesnek a kaszbini monostorba

Mélyen meghajolok és leborulok előtted, szent szerzetes; lábad nyoma oly drága nekem, akár a szemem világa. Szentséged oly kiváló, mintha szent prófétánk lelke lakoznék benned; szigorú életeden maga az ég is álmélkodik; az angyalok letekintettek rád a mennyei dicsőség ormairól s azt kérdezték: hogyan lehetséges, hogy még a földön időzik, hiszen lelke itt van mivelünk s itt repdes a fellegeken nyugvó örök trónus körül?

Hogyan is ne tisztelnélek, mikor doctorainktól azt tanultam, hogy a dervisekben, még a hitetlenekben is, mindig van valami szentség, ami tisztelendővé avatja őket az igazhívők előtt; hogy Isten a világ minden táján a többieknél tisztább lelkeket szólít szolgálatára s elválasztja őket az istentelenektől, hogy önmegtágadásaik és buzgó imádságaik fölfüggeszék az ő lázadó népekre lesújtani kész haragját?

A keresztények csodákat mesélnek első szentjeikről, akik ezrével vonultak el Théba szörnyű sivatagjaiba; Pál, Antal és Pachomius voltak a vezetőik. Ha igaz, amit róluk beszélnek, életük valóban éppúgy tele volt csodálatos eseményekkel, mint a mi legszentebb imámjainké. Előfordult, hogy tíz álló esztendőn át egyetlen árva embert nem láttak, viszont éjeiket s nappalaikat ördögökkel töltötték; ezek a gonosz lelkek szüntelenül gyötörték őket, bebújtak az ágyukba, odaültek asztalukhoz, és sehol nem nyílt menedék előlük. Ha mindez igaz, tisztelendő szerzetes, el kell ismernünk, hogy soha senki nem élt még ennél rosszabb társaságban.

Az értelmesebb keresztények ezeket a történeteket természetes allegóriáknak tartják, melyek szemléletesen tárják elénk az emberi sors nyomorúságát. Hiába menekszünk a pusztába, hogy lelki nyugalmat találjunk, a kísértések mindenüvé velünk jönnek, s szenvedélyeink, melyeket, az ördögök jelképeznek, nem tángítanak tőlünk: a szív e szörnyetegei, a szellem e káprázatai, a tévedések és hazugságok e hiú fantomjai mindig készen állnak rá, hogy elcsábítsanak, s még bőjtjeink és önsanyargatásaink közepett, azaz abban is megtámadnak, amiben a legerősebbnek tudjuk magunkat.

Én azonban tudom, tisztelendő szerzetes, hogy Isten küldötte megkötözte és a mélységbe taszította a Sátánt, megtisztította a földet, mely egykor uralma alatt állt, s méltóvá tette rá, hogy angyalok és próféták lakjanak rajta.

Párisban, Sabán holdjának 9. napján, 1715-ben.

XCV. LEVÉL

Üzbég Rédinek, Velencébe

Sosem hallottam, hogy bárki is közjogról beszélt volna anélkül, hogy föltenné a kérdést: mi a társadalom eredete; s ezt nevetségesnek találom. Ha az emberek egyáltalán nem alkotnának társadalmat, ha faképnél hagynák egymást és menekülnének egymástól, kutatnunk kellene ennek az okát s azét, hogy miért különülnek el; de mivel úgy születnek, hogy kapcsolat van köztük, hogy a fiú az apja mellé jön világra s mellette is marad, a dolog egyszerű: ez a társadalom és ezért van társadalom.

A közjog fogalmát Európában jobban ismerik, mint Ázsiában; meg kell azonban állapítanunk, hogy az uralkodók szenvedélyei, a népek türelme, s az írók hízelgései valamennyi alapelvét megrontották.

Mai formájában ez a jog voltaképpen az a tudomány, amely kioktatja a fejedelmeket, milyen mértékben sérthetik meg az igazságosságot anélkül, hogy emiatt érdekeik kárt vallanának. Milyen sötét terv, Rédi! Kérges lelkiismeretük igazolására rendszerré építeni a méltánytalanságot, és szabályokat kovácsolni, elveket formálni és következtetéseket vonni belőle!

Fölséges szultánjaink korlátlan hatalma, mely önmagán kívül nem ismer más törvényt, nem termel több szörnyűséget, mint ez a hitvány tudomány, mely uralma alá akarja hajlítani az igazságot, bármennyire is az a természete, hogy hajthatatlan.

Az ember azt hihetné, kedves Rédi, hogy két teljességgel különböző igazság van; az egyik az egyes emberek ügyeit szabályozza s a magánjogban érvényesül; a másik a népek között felmerülő vitákban dönt és a közjogban zsarnokoskodik; mintha a közjog nem maga is magánjog volna, ha nem is egy bizonyos országé, hanem az egész világé.

De majd egy másik levélben bővebben kifejtem, mit gondolok erről.

Párisban, Dzsulhiddzsa holdjának első napján, 1716-ban.

XCIX. LEVÉL

Üzbég Ibbenek, Szmirnába

Nincs országa a világnak, ahol a szerencse olyan állhatatlan lenne, mint itt. Minden tíz évben kitör egy-egy forradalom, nyomorúságba dönti a gazdagot, és sasszárnyon röpíti a gazdagság csúcsára a szegényt. Amaz ámuldozik szegénységén, emez csodálkozik gazdagságán. Az újjgazdag bámulattal emlegeti a bölcs gondviselést, a szegény a kegyetlen végzetet.

Az adószedők úsznak az aranyban; Tantalus nemigen akad köztük. Pedig a leghitványabb nyomorban látnak mesterségükhöz. Amíg szegények, megvetik őket, mint a szemetet; ha megtollasodtak, meglehetősen becsülésben van részük; meg is tesznek mindent, hogy becsbe jussanak.

Jelenleg rendkívül kínos helyzetben vannak. Csak a napokban állítottak föl egy törvényszéket, amely törvénytelenül minden javuktól meg fogja fosztani őket. Értéktárgyaikat se el nem rejthetik, se le nem tagadhatják, mert halálbüntetés terhével kötelezik őket a pontos bevallásra; ilyesformán vajmi szűk ösvényen terelik át őket: tudniillik az életük és a vagyonuk között. Ráadásul a pénzügyminiszter közismerten szellemes ember, aki megtiszteli őket élcelődéseivel és szívesen elcseveg velük a minisztertanács határozatairól. Nem mindennap akad olyan miniszter, aki hajlandó megnevetetni a népet; ez a mostani meg is érdemli a hálát, amiért vállalkozott rá.

A lakájok testülete Franciaországban nagyobb tiszteletnek örvend, mint egyebütt. Nagyurak iskolája ez; betölti a többi rendben mutatkozó hiányokat. Tagjai elfoglalják a szerencsétlen nagyurak, tönkrement hivatalnokok, hadakozás viszontagságaiban elpusztult nemesek helyét; ha a maguk személyében nem is állhatnak helyt, a nagy házakat mégis sorra fölemelik a lányaik útján, akik olyanok, mint a trágya, mellyel a sziklás és terméketlen földeket táplálják föl.

Csodálom, Ibben, a gondviselésnek azt a módját, ahogyan a gazdagságot elosztotta. Ha csak derék embereknek juttatja, nem különböztették volna meg kellőképpen az erénytől és nem döbbsen volna rá nagy ürességére. De amikor szemügyre vesszük, kiknek is jutott a legtöbb belőle, a gazdagok megvetésén át végül is eljutunk a gazdagság megvetéséig.

Párisban, Muharrám holdjának 26. napján, 1717-ben.

CVI. LEVÉL *Rédi Üzbégnek, Párisba*

Hosszasan írtál egyik leveledben a nyugaton dívó tudományokról és művészetekről. Lehet hogy barbárnak tartasz, de nem tudom, vajon a belőlük vonható haszon kárpótolja-e az embereket a károkért; melyek abból származnak, hogy napról napra visszaélnek velük.

Úgy hallottam, pusztán csak az ágyúgolyó föltalálása Európa valamennyi népének szabadságát elvette. Az uralkodó nem bízhatta többé a megerősített helyek védelmét a polgároknak, hiszen azok az első robbanásra megadták volna magukat; így ürügyet nyertek arra, hogy nagyszámú állandó hadsereget tartsanak, s ezzel aztán mihamar elnyomták alattvalóikat.

Tudod magad is, hogy amióta a puskaport föltalálták, nincs többé bevehetetlen erőd, ami annyit jelent, Üzbég, hogy széles e földön nincs többé menedék az igazságtalanság és erőszak elől.

Állandóan attól félek, nehogy végül is rájöjjenek valaminő olyan titoknak a nyitjára, amely még jobban megrövidíti az emberek kiirtásának s egész népek és nemzetek elpusztításának útját.

Olvastad a történetírókat: figyeld meg, úgyszólván minden monarchia a tudomány és művészet megvetésére épült, mindegyik azok túlságos kedvelésén bukott el. A régi perzsa birodalom egészen kézenfekvő példa erre.

Nem régóta vagyok Európában, de máris sokat hallottam okos emberektől a kémia rombolásairól. Úgy látszik, ez afféle negyedik istencsapása, mely részletekben, viszont szünet nélkül teszi tönkre és pusztítja az embereket; míg a pestis, az éhínség, a háború nagyban dolgozik, de időszakonként.

Mi egyéb hasznunk van az iránytű kitalálásából és annyi távoli nép fölfedezéséből, mint az, hogy gazdagságaik megszerzése helyett elkaptuk a betegségeiket? Az arany és az ezüst lett közmegegyezés folytán minden árucikk ára és fedezete azon egyszerű oknál fogva, hogy ez a két érc igen ritka és minden egyéb fölhasználásra alkalmatlan; mi szükség volt rá, hogy több legyen belőlük, és hogy egy áru értékének megjelölésére eztán egy helyett két vagy három jelet alkalmazzunk? Ezzel csak kényelmetlenebbé vált a dolog.

Másfelől meg ez a találmány szerfölött ártalmas volt az újonnan fölfedezett országokra nézve. Egész népeket semmisítettek meg; akik megmenekültek a haláltól, olyan könyörtelen szolgásgba kerültek, hogy annak pusztta elbeszélésére is megremeg a muzulmánok szíve.

Áldott Mohamed fiainak tudatlansága! Kedves egyszerűség, melyet szent prófétánk annyira kedvelt, mindig eszembe juttatod az ősidők boldog együgyűségét és a tiszta nyugalmat, mely ősatyáink szívében honolt.

Velencében, Ramadán holdjának 2. napján, 1717-ben.

CVIII. LEVÉL

Rika Ibbennek, Szmirnába

Láttam az ifjú fejedelmet. Alattvalóinak drága az ő élete, de egész Európának sem kevésbé az, mert halála nagy zavarokat keltene. A királyok azonban olyanok, mint az istenek: amíg élnek, azt kell hinnünk róluk, hogy halhatatlanok. Arca fönséges, de kedves; szerencsés a természete, jó a nevelése: a kettő együtt máris nagy uralkodót ígér.

Azt mondják, a nyugati királyok jellemét mindaddig nem lehet kiismerni, míg a két nagy próbatételen: a szeretőjükén meg a gyóntatójukén át nem estek. Mert csakhamar látni, amint egyik is, a másik is mindenáron meg akarja kaparintani magának a lelkét; ebből aztán sok tusakodás származik. Mert ha fiatal fejedelem ül a trónon, ez a két hatalom mindig vetélytársa egymásnak; ha viszont az uralkodó vén, kibékülnek és szövetséget kötnek. Ha a király fiatal, éppen erejében van a gyöngéje, ezért aztán meglehetősen nehéz dolga van mellette a dervisnek; a szerető viszont mind a gyöngéjén, mind az erején győzelmet arat.

Amikor én Franciaországba érkeztem, a megboldogult király már teljesen a nők uralma alatt állt; az ő korában azonban, úgy hiszem, nem volt uralkodó a világon, akinek nála kevésbé lett volna szüksége erre. Hallottam egyszer, amint egy hölgy azt mondta: csinálni kell végre valamit ezért a fiatal ezredesért, tudom, milyen értékes fiú, majd szólok a dologról a miniszternek. Egy másik meg így szólt: mégiscsak furcsa, hogy erről a fiatal abbéről egészen megfigyeltek, püspököt kell csinálni belőle; jó családból való és ami az erkölceit illeti, arról felelek. Ám nehogy azt hidd, hogy akik így beszéltek, az uralkodó kegyelt hölgyei voltak; életükben talán ha kétszer szót válthattak vele, ami pedig éppenséggel nem nehéz az európai uralkodóknál. De nincs az az udvari, párisi vagy vidéki hivatalnok, akinek ne volna egy-egy tekintélyes hölgyismerőse, annak kezén megy át minden kegy, és olykor az igazságtalanság is, amit művelhet. Ezek az asszonyok mind kapcsolatban állnak egymással s afféle köztársaságot alkotnak, melynek fáradhatatlanul tevékeny tagjai kölcsönösen segítik és támogatják egymást; állam ez az államban; s aki az udvarban, Párisban vagy vidéken van, aki látja, hogyan tevékenykednek a miniszterek, hivatalnokok és főpapok, s nem ismeri a nőket, akik kormányozzák őket, hasonlít ahhoz az emberhez, aki jól látja ugyan a szeme előtt működő gépet, rugóit azonban nem ismeri.

Azt hiszed, Ibben, egy nő azért lesz itt valamelyik miniszternek a szeretője, hogy vele háljon? Milyen dőre ötlet! Azért teszi, hogy minden áldott reggel öt-hat kérvényt csúszttasson eléje; természetes jósága abban a buzgóságban nyilvánul meg, amellyel igyekszik jót tenni egy sereg szerencsétlennel, aki viszont neki biztosít csekély százezer font évváradékat.

Perzsiában sokat panaszkodnak amiatt, hogy az országot két-három nő kormányozza. Franciaországban sokkal rosszabb a helyzet: itt mindenben a nők az urak, és nemcsak nagyban dolgoznak, hanem kicsinyben is maguk közt osztanak meg minden hatalmat.

Párisban, Savval holdjának utolsó napján, 1717-ben.

CXXVIII. LEVÉL

Rika Ibbennek, Szmirnába

Számtalanszor hallhattál a híres svéd királyról: egy erődöt ostromolt egy Norvégia nevű királyságban; épp a lövészárkokat szemlélte meg, egyedül, csupán egy mérnöke kíséretében, amikor golyót kapott a fejébe és meghalt. Azon nyomban letartóztatták a miniszterelnökét; az országgyűlés tüstént összeült és halálra ítélte.

Súlyos bűnnel vádolták, azzal, hogy megrágalmazta a nemzetet és megrendítette benne az uralkodó iránti bizalmat; olyan gaztett ez, amely szerintem száz halált érdemel.

Mert végtére is, ha gonosz dolog akár legkisebb alattvalóját is befeketíteni a király előtt: mennyivel gonoszabb, ha egy egész nemzetet feketítenek be s elveszik tőle annak jóindulatát, akit a gondviselés a boldogítására rendelt.

Bár úgy beszélnének az emberek királyaikkal, mint az angyalok a mi szent prófétánkkal.

Jól tudhatod, hogy ama szent lakomán, midőn az uralkodók uralkodója leereszkedik a világ legfényesebb trónjáról, hogy rabszolgáival szóba álljon, mindig törvénné tettem a magam számára, hogy meggondolatlan nyelvemre féket tegyek; sosem hallhatott tőlem senki egy árva szót sem, amely akár legkisebb alattvalójának keserűséget okozhatott volna. Ha föl kellett is hagynom olykor józanságommal, sosem hagytam föl tisztességgemmel; a hűségnek ebben a próbájában életemet kockára tettem ugyan, de becsületemet soha.

Nem tudom miért van így, de egy-egy fejedelem jóformán sosem lehet olyan gonosz, hogy minisztere még gonoszabb ne legyen; ha valami komisszágot művel, majdnem mindig annak sugalmazására műveli; úgyhogy az uralkodó becsvágya sosem olyan veszedelmes, mint tanácsadóinak aljassága. De mondd csak, megérted, hogy valaki, aki csak tegnap óta miniszter és holnap talán már nem az, egyszerre csak ellensége lesz önmagának, családjának, hazájának s mindama népnek, mely az idők végeztéig annak ágyékából származik, melyet ma királyával elnyomat?

Minden uralkodónak vannak szenvedélyei; a miniszter ezeket szítja, ezek szerint kormányoz, nincs más célja, tudni sem akar másról. Az udvaroncok elkábítják magasztalásaikkal a királyt, ő pedig még veszedelmesebben hízeleg neki tanácsaival, a tervekkel, melyeket sugall, s az elvekkkel, melyeket javasol.

Párisban, Szafár holdjának 25. napján, 1719-ben.

CXXIX. LEVÉL

*Rika Üzbégnek, ***-ba*

A napokban éppen az Új Hídon mentem át egyik barátommal; egy ismerősevel találkoztunk; azt mondta, geometria-tudós az illető, s mondhatom, meg is látszott rajta; mélységes elmélkedésekbe süppedt, s barátomnak sokáig kellett őt a kabátja ujjánál ráncigálnia és taszigálnia, míg végre leereszkedett hozzá, annyira elfoglalta a görbéje, mely talán már több mint egy hete gyötörte. Kölcsönösen nagyokat bókoltak egymásnak, majd kicseréltek egy sereg irodalmi hírt; közben egy kávéház elé értek, s én is beléptem velük.

Megfigyeltem, hogy tudósunkat nagy lelkendezéssel fogadták; a pincérek is szemlátomást többet törődtek vele, mint a sarokban ülő két muskétással. Úgy tetszett, ő is jól érzi itt magát; arca kissé fölengedett s még mosolygott is, mintha a világon semmi geometriai máz nem lett volna rajta.

De azért szabályos szelleme lemért mindent, ami a beszélgetés folyamán elhangzott. Olyan volt, mint az az ember, aki - mondják - kertjében lenyisszantotta kardjával minden virágnak a fejét, amelyik a többi fölé nőtt. Mint a pontosság mártírját, minden élc sértette, mint ahogy a kényes látást sérti a túl éles fény. Semmit nem tartott mellékesnek, ami egyszer igaz volt. Furcsán is hatott a társalgása! Aznap éppen vidékről érkezett meg egy társával; az gyönyörű kastélyt, nagyszerű kerteket látott ott, ő viszont csak egy hatvan láb hosszú, harmincöt láb széles épületet s egy tízholdas szabálytalan négyszög alakú ligetet; igen helyesnek vélte volna, ha a perspektíva szabályait oly módon alkalmazták, hogy a fasorok mindvégig egyforma szélesnek tűnjenek; erre vonatkozólag csálhatatlan módszert tudott volna ajánlani. Szemlátomást igen elégedett volt egy napórával, melynek különleges szerkezetét sikerült megfejtienie, és hevesen kikelt egy mellettem ülő tudós ellen, aki szerencsétlenségére megkérdezte tőle, vajon a számlap a babilóniai időszámításhoz igazodik-e. Valaki mint friss hírt, Fontarabie bombázását említette; ő tüstént előadta annak az ívnek a sajátságait, melyet a bombák írnak le a levegőben; tudománya annyira elbűvölte, hogy a művelet eredményéről már tudni sem akart. Ismét más arról panaszkodott, hogy a télen tönkretette az áradás. Igen örülök annak, amit mond - szólt a tudós -, látom, hogy nem tévedtem megfigyeléseimben s az idén legalább két hüvelyknyivel több csapadék hullott a földre, mint tavaly.

Egy perc múlva távozott, mi a nyomában. Minthogy elég gyorsan ment és nem nézett maga elé, egyenesen nekiment egy szembejövőnek; keményen összeütköztek és sebességük meg tömegük folytán szinte visszapattantak egymásról. Amikor kissé fölcúsztak megrökönyödésükből, a póruljárt ember megtapogatta a homlokát, és: nagyon örvendek, hogy belebotlottam magába - szólt a geometrikusnak -, nagy hírem van az ön számára. Épp most adtam a közönség kezébe Horatiusomat. Hogyan! - csattant föl a másik - hiszen kétezer éve ott van. Ugyan, nem érti, mit mondok - felelte amaz - a régi szerző fordításáról van szó, azt adtam ki; több mint húsz évig dolgoztam rajta.

Mi az, uram! - szólt a geometrikus - húsz éve nem gondolkodik? Mások nevében beszél és mások gondolkodnak a maga nevében? Hát nem gondolja, uram - kérdezte a fordító - hogy nagy szolgálatot tettem a közönségnek, amikor hozzáférhetővé tettem számára a jó írók műveit? Nem egészen ezt mondom - hangzott a válasz - magam sem becsülöm másnál kevésbé a fölséges lángelméket, akiket ön tolmácsol. Csakhogy ön egyáltalán nem hasonlít hozzájuk: ön váltig fordít, de önt nem fogják fordítani soha.

A fordítások olyanok, mint a rézpénz: ugyanaz a névértékük, mint az aranypénznek és többet is forognak a nép kezén, de azért mégiscsak gyarlók és csekély értékűek.

Ön azt állítja, szeretné életre kelteni napjainkban e nagy halottakat; elismerem, testet, azt ad nekik, életet azonban nem: mindig hiányzik belőlük a lélek, amely valóban föltámasztaná őket.

Miért nem szánja képességeit inkább azoknak a szépséges igazságoknak a kutatására, melyekre lépten-nyomon rábukkanunk könnyű számításaink révén? E szép kis tanács után elváltak, azt hiszem, szerfölött elégedetlenül egymással.

Párisban, Rábi második holdjának utolsó napján, 1719-ben.

CXXXIV. LEVÉL

Rika ugyanannak

Másnap visszamentem a könyvtárba; egészen másfajta embert találtam ott, mint tegnap. Egyszerű, értelmes arcú, nyájas férfi volt. Mihelyt értésére adtam, mi érdekel, nyomban kötelességének érezte, hogy tájékoztasson, sőt mint idegent, egyről-másról föl is világosítson.

Atyám - kérdeztem - mik azok a vastag kötetek ott, amelyek egészen elfoglalják a könyvtárnak azt a felét? Szentírásmagyarázatok - mondta. Jó sok van - feleltem - úgy látszik, az Írás egykor nagyon homályos volt, ma viszont igen világos. Vagy talán még mindig vannak kételyek? Még mindig vannak vitatott szakaszai? Hogy vannak-e, szent ég, hogy vannak-e! - válaszolta. - Jóformán ahány sor, annyi kérdés. Értem - mondtam - de hát akkor mit csinált ez a rengeteg szerző? Ezek - szólt - nem azt keresték az Írásban, amit hinni kell, hanem azt, amit ők maguk hisznek; nem úgy fogták föl, mint olyan könyvet, amelyben benne vannak mindazok a dogmák, amiket el kell fogadniuk, hanem mint olyat, amelyik tekintélyi alátámasztást ad az ő saját vélekedéseiknek; ezért aztán egészen elferdítették az értelmét és kicsavarták minden versét. Olyan ország ez, ahová a legkülönbélebb szekták képviselői ki-kirándulnak kalózkodni; olyan harcmező, ahol a szemben álló nemzetek számtalanszor megütköznek, ahol folyton viaskodnak és örökké csatároznak.

Itt mellettük láthatók az aszkétikus vagy jámborsági művek; odébb a sokkal hasznosabb erkölcstaniak; aztán a teológiaiak, melyek kétszeresen érthetetlenek: mind a bennük tárgyalt anyag, mind az anyag tárgyalásának módja szerint; aztán a misztikusok, vagyis a szívhezszóló ájtatosság könyvei. Ó atyám, várjunk egy kissé - vettem közbe - ne siessünk úgy; mondjon nekem valamit ezekről a misztikusokról. Uram - felelte - a jámborság fölfűti a gyöngéd érzelmekre hajlamos szíveket, a szívből aztán olyan hév árad az agyba, hogy az is fölhevül, s ebből származnak az elragadtatások és látomások. Ez az ájtatosság önkívülete; olykor kvietizmussá tökéletesedik, jobban mondva fajul; bizonyára tudja, hogy a kvietista nem más, mint bolond, jámbor és libertinus egy személyben.

Ezek itt a kazuisták, akik az éjszaka titkait hozzák napvilágra; akik képzeletükben megteremtik mindazokat a szörnyeket, melyeket a szerelem démona szülhet, összegyűjtik, összehasonlítják és eszmélkedéseik örökös tárgyává teszik őket; még jó, ha a szívük is nem hajlik el arrafelé s nem lesz maga is cinkosává a sok őszintén leírt és leplezetlenül bemutatott eltévelyedésnek.

Láthatja, uram, szabadon gondolkodom és ami a szívemen, az a számon. Őszinte ember vagyok, s még inkább az vagyok önnel, aki idegen, és tudni kívánja a dolgokat, mégpedig úgy, amint valójában vannak. Beszélhetnék önnek minderről mély csodálattal is, hajtogathatnám váltig, hogy: ez isteni, az ilyen meg olyan tiszteletre méltó, amaz ott csodálatos; két dolog következhetnék belőle: vagy becsapnám, vagy becsstelennek tartana.

Ebben maradtunk; valami közbejött s a dervisnek másnapig föl kellett függesztenie beszélgetésünket.

Párisban, Ramadán holdjának 23. napján, 1719-ben.

CXXXV. LEVÉL

Rika ugyanannak

Másnap a jelzett időben visszamentem; pontosan odavezetett az emberem, ahol tegnap elváltunk. Itt vannak a grammatikusok, a glosszátorok és a kommentátorok - mondta. Atyám - kérdeztem - hát van ezeknek az embereknek sütnivalójuk? Nemigen - felelte - s ez még csak meg se látszik: munkáik azért még nem is a rosszabbak, ami igen kényelmes számukra. Igaz - válaszoltam - s ismerek egynéhány filozófust, aki jobban tenné, ha inkább ezekkel a tudományokkal foglalkoznék.

Ezek itt - folytatta - a szónokok, akiknek megvan az a képességük, hogy az értelemtől függetlenül tudják rábeszélni valamire az embereket; ezek meg a geometrikusok, akik akarata ellenére győzik meg az embert, mégpedig zsarnoki módon.

Itt a metafizikai művek; ezek roppant nagyérdekű dolgokat tárgyalnak és lépten-nyomon előkerül bennük a végtelen; s itt a fizikaiak, melyek semmivel sem találnak kevesebb csodálnivalót a tágas mindenség szerkezetében, mint iparosaink legegyszerűbb gépeiben.

Itt az orvosi könyvek, az emberi természet esendőségének és a tudomány hatalmának büszkeségei; félelemre indítanak, ha akár csak a legenyhébb betegségről is beszélnek, olyannyira közel hozzák hozzánk a halált, viszont ugyanakkor teljes biztonságérzést is adnak s mintegy a halhatatlanság hitét keltik bennünk, mikor az orvosságok hathatóságáról értekeznek.

Közvetlenül mellettük foglalnak helyet az anatómiai művek; ezek nem annyira az emberi test egyes részeinek leírását tartalmazzák, mint inkább azokat a barbár neveket, melyeket a testrészeknek adtak; balga dolog, mely sem a beteget nem gyógyítja ki bajából, sem az orvost tudatlanságából.

Itt a kémia, mely vagy a kórházban lakik, vagy a bolondokházában; mindkettő nekivaló otthon.

Ezek meg az okkult tudományok, illetve tudatlanság könyvei; mindben valamiféle ördögösségről van szó; a legtöbben kárhózatossá tartják őket, énszerintem inkább szánalmasak. Ilyenek a csillagjósolásról szóló munkák is. Hogyan, atyám - szoltam közbe hevesen - a csillagjósolásról szóló munkák? Hiszen Perzsiában ezeket tartjuk a legnagyobb becsben, ezek szabályozzák életünk tetteit, ezekhez szabjuk minden vállalkozásunkat; az asztrológusok a mi kalauzaink, sőt még az államvezetésbe is beleszólnak. Ha ez így van - felelte - úgy önök még az értelem igájánál is keményebb járomban élnek; mondhatom, ez a világ legfurcsább országa; sajnálok minden családot, s még inkább minden országot, mely ennyire aláveti magát a csillagok uralmának. Mi - feleltem - ugyanúgy vagyunk az asztrológiával, mint önök az algebrával. Minden nemzetnek megvan a maga tudománya, amely szerint politikáját irányítja. Az összes asztrológusok együttléve sem műveltek annyi ostobaságot Perzsiában, mint amennyit csak egyetlen algebrista itt önöknél. Higgye meg, a csillagok véletlen találkozása is nyújt annyi szabályszerűséget, mint az önök rendszergyárosainak okoskodásai. Ha ebben az ügyben szavazást tartanánk Franciaországban meg Perzsiában, az asztrológia szép győzelmet aratna s a kalkulátorok szép kis orrot kapnának; lesújtó következtetés hárulna rájuk.

Beszélgetésünk itt megszakadt; búcsúznunk kellett.

Párisban, Ramadán holdjának 26. napján, 1719-ben.

CXXXVI. LEVÉL

Rika ugyanannak

Legközelebb, mikor találkoztunk, tudósom bevezetett a dolgozószobájába. Itt vannak a modern idők történetkönyvei - mondta. - Látja, ez itt elől az egyház és a pápák története; épülemre olvasom őket és gyakran éppen az ellenkező hatást váltják ki belőlem.

Azok ott a roppant római birodalom bukásáról szólnak; ez egy sereg monarchia romján keletkezett, s az ő romján aztán ismét számos új monarchia alakult. Hirtelen rengeteg barbár nép jelent meg; éppoly ismeretlenek voltak, mint a földek, ahol laktak; előzőnlőtték, kifosztották és földarabolták a római birodalmat és megalapították a mai európai országokat. Nem voltak a szó szoros értelmében barbárok, hiszen szabadságban éltek, csak később váltak azzá, miután többnyire abszolút uralom alá kerültek s elvesztették azt a nyájas szabadságot, mely annyira megfelel az értelemnek, az emberségnek és a természetnek.

Ezek a könyvek itt a német-római császárságról szólnak, mely csak árnyéka volt a rómainak, viszont tudomásom szerint az egyetlen hatalom a földkerekségén, melyet a megosztás nem tett gyöngébbé; továbbá az egyetlen, úgy hiszem, amely minél többet vesz, annál erősebb lesz: sikerei kihasználásában nehézkesnek bizonyult, vereségei ellenben lebírhatatlanná teszik.

Itt van Franciaország történelme; ebben először megalakult, aztán kétszer elenyészett, s kétszer is újjászületett, majd századokon át csak tengődött a királyok hatalma; később lassan erőre kapott, többfelől is gyarapodott s így emelkedett máig; olyan, mint azok a folyók, melyek útjukban elapadnak vagy föld alá bújnak, majd újra kibukkannak, megdagadnak a beléjük ömlő patakoktól, s mindent, ami elébük áll, áradva elsodornak.

Emitt a spanyol nemzet látható, amint előszivárog a hegyek közül; amint éppoly észrevétlenül igázza le a mohamedán uralkodókat, amilyen gyorsan azok annak idején hódításaikat tették; amint a sok apró királyság hatalmas monarchiává egyesül - úgyszólván az egyetlenné a világon - míg aztán saját nagysága és álgazdagsága alatt megrokkanna, erejét, sőt hírnevét is elvesztette, s nem őrzött meg egyebet, mint hajdani hatalmának gőgjét.

Ezek itt Anglia történetírói. Ott a szabadság mindig a viszály és zendülés tüzeiből támadt; az uralkodó folyton ingadozott a rendíthetetlen trónon; a türelmetlen nemzet még haragjában is bölcs, és mint a tengerek királynője (hallatlan dolog ez addig) egyszerre uralkodik is, kereskedik is.

Mellette a tenger másik úrnőjének, a holland köztársaságnak a történelme; ezt éppúgy tisztelik Európában, mint amennyire rettegnek tőle Ázsiában, ahol ügyvivői előtt királyok görnyedeznek.

Itália történészei olyan nemzetet mutatnak meg nekünk, amely egykor ura volt a világnak s ma szolgája a világ valamennyi nemzetének; uralkodói széthúznak, gyöngék, és szuverénitásuknak csak egyetlen jele van: hiábavaló politikájuk.

Itt következnek a szabadság mintaképeinek, Svájcnak a történetírói; itt a Velencéről szólnak, melynek minden ereje a gazdagsága, s itt a Genovárol szólnak, mely csak az épületeivel kevélykedhetik.

Végül itt vannak az északiak, s köztük Lengyelország, mely oly rosszul használja szabadságát és szabad királyválasztói jogát, mintha csak szomszédait akarná vigasztalni, akik egyiket is, másikat is elvesztették.

Ezzel másnapig ismét búcsút mondtunk egymásnak.

Párisban, Savval holdjának 2. napján, 1719-ben.

CXXXVII. LEVÉL

Rika ugyanannak

Másnap egy másik szobába vezetett. Ezek itt a költők - mondta - vagyis azok a szerzők, akiknek az a mesterségük, hogy minduntalan gátat vessenek a józan észnek és különféle kellemeikkel halmozzák agyon az értelmet, mint ahogyan régen a nőket zsúfolták tele ékességekkel és díszekkel. Hiszen ismeri őket, a keletiekénél nem ritkaság ez a fajta, ott mintha a nap izzóbb heve csak még jobban fölcsigázná a képzeletet.

Ezek az epikus költemények. De hát mi az, hogy epikus költemény? Őszintén szólva - mondta - nem tudom; a szakértők szerint összesen csak kettőt írtak, s a többi, melyet e néven tartanak nyilván, egyáltalán nem az; de ezt éppúgy nem tudom. Azt is mondják, hogy újakat írni lehetetlenség; ez még meglepőbb.

Itt vannak a drámai költők, szerintem a valódi költők s a szenvedélyek urai. Két fajtájuk van: a komikusok, akik igen szelíden hatnak ránk, s a tragikusok, akik hevesen fölkorbácsolják lelkünket.

Itt ezek a lírikusok; éppúgy megvetem őket, mint amennyire a többieket becsülöm; ezeknek a művészete nem más, mint harmonikus különködés.

Utánuk sorakoznak az idill- és eklogairók; ezek még az udvari embereknek is tetszenek, mert azt a nyugalmat sejtetik meg velük s tárják eléjük a pásztoréletben, amely az ő sorsukból hiányzik.

Mindazoknál, akiket eddig láttunk, veszedelmesebbek a következők: az epigramma-faragók. Ezek vékony kis nyilakat hegyeznek, s mély és gyógyíthatatlan sebeket okoznak velük.

Itt láthatók a regények; szerzőik afféle költők, akik a szív és a szellem dolgait egyaránt túlságba hajtják; életük fogytáig egyre csak a természetet keresik, de sosem találják; hőseik éppoly idegenek a valósághoz képest, akár a szárnyas sárkányok vagy a kentaurok.

Belenéztem az önök egyik-másik regényébe - mondtam - a mieink, ha ismerné őket, még jobban meghökkentenék. Éppoly kevésbé természetesek, azonfölül meg sajátos szokásaink is feszélyezik őket: tízévi emésztődés kell hozzá, hogy a hős akár csak a szerelmese arcát megláthassa. A szerzőnek azonban valahogyan csak át kell segítenie az olvasót ezeken az unalmas előzményeken. Minthogy a kalandok nem lehetnek változatosak, olyan fogáshoz folyamodik, amely még rosszabb, mint a baj, amit orvosolni akarnának: mozgósítja a csodás elemet. Biztosra veszem, hogy nem helyesli, ha egy mágus egyszerre csak egész hadsereget hív elő a föld alól, vagy ha egy hős egymaga megsemmisít egy százezres hadat. Pedig hát a mi regényeink ilyenek: ezek az érdektelen és gyakran ismétlődő bonyodalmak untatnak s ezek a fura csodák fölbőszítenek.

Párisban, Savval holdjának 6. napján, 1719-ben.

ROUSSEAU, Jean-Jacques
(1712-1778)

Értekezés

Fordította: Rónay György

Decipimur specie recti.

Javított-e avagy rontott az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése? Ezt kell itt megvizsgálnunk. Melyik oldalra kell állnom e kérdésben? Arra, uraim, amelyekre állni méltó egy tisztességes emberhez, aki nem tud semmit, mindazonáltal becsüli magát valamire.

Nehéz lesz, érzem, mondanivalómat az ítélőszékhez igazítani, amely előtt megjelenek. Hogyan merészelhetem gáncsolni a tudományokat Európa egyik legtudósabb Társasága előtt, és dicsérni a tudatlanságot egy hírneves Akadémiában? Hogyan próbálhatom összeegyeztetni a tanulmányok iránti megvetést az igazi tudósok iránti tisztelettel? Előre láttam ezeket az ellenvetéseket, és nem riasztottak el. Nem a tudományokra támadok, mondtam magamnak, hanem az erényt védelmezem erényes emberek előtt. A becsület még drágább a derék emberek, mint az erudíció a tudósok szemében. Mitől tartanék hát? Hallgatóságom bölcsességétől talán? Megvallom, tartok tőle, de ez csak az előadás formájára vonatkozik, az előadó nézeteire nem. Az igazságos uralkodók soha nem haboztak, ha vitás kérdésekben önmaguk ellen kellett ítélniük, s az igaz ügy képviselője nem lehet előnyösebb helyzetben, mint amikor feddhetetlen és felvilágosult ellenféllel szemben kell védekeznie, aki a saját ügyében bíraskodik.

E meggondolás bátorságot önt belém, és hozzájárul még egy másik is, mely elhatározásra bír: Ha az igazság pártját fogtam, amennyire természetes értelmemtől telik, úgy - bármilyen sikerrel járjak - egy jutalom semmiképp sem maradhat el: az, amit a szívem mélyén fogok találni.

ELSŐ RÉSZ

Felemelő és szép látvány, ahogy az ember a tulajdon erőfeszítései révén válik ki úgyszólván a semmiből: ahogy eszének világával szétoszlatja a homályt, amit a természet vont köréje, ahogy önmaga fölé emelkedik, ahogy egészen az égi régiókig röpíti a szellem, ahogy óriás léptekkel - miként a nap - bejárja a világegyetem mérhetetlen térségeit, és ami még nagyobb és még nehezebb dolog, visszatér önmagába, tanulmányozni önmagát és természetét, hivatását és kötelességeit. Mindeme csodák csak néhány emberöltővel ezelőtt tűntek föl újra.

Európa visszazuhanó volt az ősidők barbárságába. E napjainkban oly felvilágosult világ-résznek a népei néhány évszázada a tudatlanságnál is rosszabb állapotban éltek. Egy nem is tudom, miféle tudományos zagyalék, mely még a tudatlanságnál is megvetendőbb, elbitorolta a tudás nevét, és szinte lebíráhatatlan akadályt emelt a tudás visszatérése elé. Hatalmas megrázkódtatás kellett, hogy az emberek visszatárljanak a józan észhez, s ez végül is arról az oldalról jött, ahonnan a legkevésbé lehetett volna várni. Az ostoba muzulmán, a műveltség esküdt ellensége volt az oka, hogy a műveltség újjászületett közöttünk. Amikor Konstantin trónja megdőlt, Itáliába sodródtak a régi Görögország törmelékei. Azután pedig Franciaország

gazdagodott meg ezen a hagyatékon. Az irodalmi műveltséget csakhamar követték a tudományok; az írás művészetéhez a gondolkodás művészete társult - ez a fokozatosság különösen látszik, pedig meglehet, nagyon is természetes -, és kezdett érződni a műzsák művelésének legfőbb előnye, hogy növeli az emberek hajlandóságát a társas érintkezésre, és felébreszti bennük a vágyat, hogy kölcsönös elismerésre méltó művekkel elnyerjék egymás tetszését.

A szellemnek, csakúgy, mint a testnek, megvannak a maga szükségletei. A testi szükségletek teszik a társadalom alapzatát, a szellemi szükségletek teszik vonzóvá a társadalmat. A kormányzat és a törvények gondoskodnak az egybegyűlt emberek biztonságáról és jólétéről, a tudományok, az irodalom és a művészetek, e nem kevésbé zsarnoki, és talán még hatalmasabb erők, virágfüzerekkel borítják az emberekre vert vasláncot, elfojtják bennük azt az érzést, hogy eredetileg szabadnak születtek, megszerettetik velük a rabszolgaságot és azzá teszik az embereket, amit civilizált népnek szokás nevezni. A szükséglet emelte a trónusokat, s a tudományok és a művészetek szilárdítják meg őket. Földi hatalmasságok, szeressétek a tudományok és a művészetek iránti hajlamot, és pártfogoljátok azokat, akik művelik! Civilizált népek, műveljétek ki magatokban ezt a hajlandóságot; ti boldog rabszolgák, ennek köszönhetitek, hogy kifinomult ízlésűek van, amire oly büszkék vagytok, ennek, hogy modorotok nyájas lett, erkölcsötök pallérozott, ami oly hajlékonyá és könnyűvé teszi az érintkezést közöttetek: egyszerűen, neki köszönhetitek, hogy látszatra minden erény megvan bennetek, pedig valójában egyetlen sincs meg.

Ez a fajta pallérozottság annál kedvesebb, minél kevésbé hivalkodik; ezzel tűnt ki Athén és Róma egykoron, tündöklésük és ragyogásuk magasztalt napjaiban, és kétségkívül ez emeli századunkat s nemzetünket minden korok és népek fölé. Filozófusi hangnem, de minden pedantéria nélkül, természetes és mégis megnyerő modor, egyformán távol álló a germánok paraszti nyersességétől és az Alpokon túli népek pantomimjátékaitól: íme a gyümölcsei az ízlésnek, melyet helyes tanulmányok alakítottak ki és a világban való forgás tökéletesbített.

Mily édes dolog volna körünkben élni, ha a külső magatartás mindig a szív hajlandóságainak tükörképe volna, ha az illedelmesség egyet jelentene az erénnyel, ha cselekedeteinket elveink vezérelnék, s az igazi filozófia elválaszthatatlan lenne a filozófusi címtől! De ennyi kiválóság igen ritkán jár együtt, és az erény sohasem lép föl ekkora pompával. A gazdag ékszerek jó módrról tanúskodnak, az elegancia jó ízlésről tanúskodik. Az egészséges és erőteljes ember más jegyeiről ismerszik meg. A földműves durva öltözéke, nem az udvaronc aranypaszomániai alatt található az erős és eleven test. S a cicoma nem kevésbé idegen az erénytől, hiszen az erény nem más, mint a lélek ereje és elevensége. A derék ember atléta, aki kedvét leli benne, hogy ruhátlanul vív meg ellenfelével. Minden hiú dísz megvet: feszélyeznék erői használatában, és nagyjából csak arra találtattak ki, hogy valamilyen idomtalanságot rejtssenek mögéjük.

Ma, amikor a szubtilis vizsgálódások és a kifinomult ízlés néhány alapelve vezették vissza a tetszenivágyás művészetét, erkölcsünk terén hiú és csalóka egyformaság uralkodik, mintha minden lelket ugyanabba az öntőmintába vetettek volna: az udvariasság folyvást követel, az illendőség parancsol; folyvást szokásokat követünk, soha a tulajdon szellemünket. Már nem is merünk olyannak mutatkozni, amilyenek vagyunk, s valahányszor az emberek, a társadalomnak nevezett nyáj tagjai, egyforma körülmények közé kerülnek, mindnyájan egyformán cselekszenek ennek az örökös kényszernek a súlya alatt, hacsak erősebb indítékok másfelé nem térítik őket. Így hát soha nem tudjuk igazán, kivel van dolgunk; hogy a barátomat megismerjem, ki kell várnom a nagy alkalmat, tehát addig kell várnom, míg késő nem lesz, hiszen éppen az ilyen alkalmakkor volna fontos ismernem őt.

Mennyi bűn kíséri ezt a bizonytalanságot! Nincs többé őszinte barátság, nincs valódi megbecsülés és nincs megalapozott bizalom. Gyanakvás, bizalmatlanság, félelem, hidegség, tartózkodás, gyűlölet, árulás rejtezik az udvariasság álnok leple mögött, az oly sokat magasztalt pallérozottság mögött, mely felvilágosult századunk adománya. Káromlással már nem szentségtelenítik meg a mindenség Urának nevét, de megsértik az Urat istentagadó beszédekkel, és ez még csak nem is bántja érzékeny fülünket. Nem a magunk érdemeivel büszkélkedünk, hanem mások érdemeit kicsinyeljük. Nem sértegetjük durván ellenségünket, hanem ügyesen rágalmazzuk. Kihuny a nemzeti gyűlölködés, de vele együtt a hazaszeretet is. A megvetett tudatlanság helyébe veszedelmes pürrhonizmust állítanak. Vannak tilalmas túlkapások, gyalázattal sújtott bűnök, más bűnök azonban az erény nevével ékeskednek; aki nem követi el, annak színlelnie kell őket. Ám magasztalja, akinek kedve van hozzá, a kor bölcséinek mértékletességét; ami engem illet, én csak kifinomodott mértéktelenséget látok benne, s ez éppolyan méltatlan a dicséretemre, mint fortélyos egyszerűségük.

Ilyen javulás ment végbe erkölcsünk terén. Ilyen derék emberek lettünk. Az irodalom, a tudományok és a művészetek dolga, hogy elköveteljék részüket ebből az igen üdvös műből. Én csak egyetlen megjegyzést fűzök a dologhoz: Ha valamely távoli vidék lakója abból kiindulva próbálna képet alkotni az európai erkölcsökről, hogy milyen fokon állnak nálunk a tudományok, hogy milyen tökélyre jutottak művészeink, hogy színlelőadásaink milyen illedelmesek, modorunk milyen csiszolt, beszédünk milyen nyájas, hogy állandóan bizonygatjuk jóindulatunkat, és úgy látszik, minden kor- és rendbéli emberek tülekedve versenyeznek egymással, hajnalhasadástól naplementéig azon fáradozván, hogy kölcsönösen lekötelezzék egymást, ez az idegen, mondom, erkölcsainkről pontosan az ellenkezőjét gondolná, mint ami a valóság.

Ahol nincs okozat, ott nem kell okot keresni; de itt az okozat biztos: a valóságos hanyatlás. Lelkünk abban a mértékben romlott meg, ahogy a tudományok és a művészetek közeledtek a tökély állapota felé. Netán azt mondja valaki, hogy ez korunk különös balszerencséje? Nem, uraim, a hiú kíváncsiság okozta bajok egyidősek a világgal. Az óceán vizének naponta ismétlődő megemelkedése és visszasüllyedése nem vettetik alá nagyobb szabályszerűséggel ama csillag járásának, mely éjjelente megvilágít minket, mint az erkölcsök és tisztesség sorsa a tudományok és a művészetek haladásának. Az erény abban a mértékben veszett el a szemünk elől, ahogy amazoknak a fénye emelkedett a látóhatáron, és ugyanezt a jelenséget figyelték meg minden helyen és minden korokban.

Tekintsük Egyiptomot, a világ első tanítómesterét, a termékeny éghajlatot érc mennybolt alatt; a híres vidéket, ahonnét Sesostris valaha elindult a világ meghódítására. A filozófia és a szépművészetek anyja lett Egyiptom - és nem sokkal később prédául esett Kambüszésznek, majd a görögöknek, a rómaiaknak, az araboknak és végül a törököknek.

Tekintsük Görögországot; valaha hőroszok lakták, akik kétszer győzték le Ázsiát, egyszer Trója előtt, egyszer pedig saját földjükön. A születő irodalom még nem ültette el a romlást lakóinak szívében, de a művészetek haladása, az erkölcsök meglazulása és a Makedóniai igája már szoros egymásutánban következtek, és a mindig bölcs, mindig kéjsóvár és mindig rab Görögország számára a megrázkódtatások már csak urainak cserélődését hozták. Démoszthenész minden ékesszólása kevés volt, hogy életet öntsön a testbe, melyet elbágyasztottak a fényűzés meg a művészetek.

Rómát egy pásztor alapította, és földművelők tették híressé. De az Enniusok és Terentiusok idején hanyatlásnak indult, a Catullusok, a Martialisok meg a temérdek trágár szerző után pedig - már a nevük is sérti a szeméremérzést - a bűn színpadává, a nemzetek gyalázatává és a barbárok játékszerévé lett, holott egykor az erény temploma volt. A világ fővárosa végül

ugyanabba a járomba került, amely alá korábban ő hajtotta a népeket, s bukásának napja akkor virradt fel, amikor egyik polgárának odaítélték a jó ízlés bírāja címet.

Mit mondjak a keleti birodalom fővárosáról, mely mintha helyzeténél fogva arra rendeltetett volna, hogy az egész világ fővárosa legyen, s ahol menedéket találtak a tudományok és a művészetek, miután Európa többi részéből száműzték őket - talán inkább bölcsességből, mint barbárságból. Ami szégyenletes csak van a züllésben és lealjasulásban: a legsötétebb árulások, gyilkosságok és mérgek, a legelvetemültebb bűnök versengése, íme, ebből szövődött Konstantinápoly története, íme a tiszta forrás, ahonnét felénk áradt századunk büszkesége, a felvilágosodás.

De miért kutakodnánk a régmúlt időkben bizonyítékok után, hiszen a keresett igazság tanújelei itt vannak a szemünk előtt. Van Ázsiában egy hatalmas ország, ahol a műveltség nagy becsben áll és a legmagasabb állami méltóságokig emeli föl az embert. Ha a tudományok jobbra tennék az erkölcsöket, ha az embereket arra tanítanák, hogy vérüket ontsák a hazájukért, ha bátorságot öntenének beléjük, Kína népei okvetlenül bölcsék, szabadok és legyőzhetetlenek volnának. Ám ha nincs olyan rossz, amire ne hajlanának, ha sem a miniszterek felvilágosultsága, sem a törvények állítólagos bölcsessége, sem e kiterjedt birodalom lakosainak hatalmas száma nem tudta megóvni Kínát a tudatlan és faragatlan tatárok igájától, mire szolgáltak akkor a tudósai? Milyen gyümölcsöt hozott a megbecsülés, amivel elhalmozta őket? Talán bizony azt, hogy rabszolgák és gonosztevők népesítik be?

Állítsuk szembe e képekkel ama néhány nép erkölcsének képét, akiket megkímélt a hiábavaló tudás ragályos kórja, és így boldoggá tett az erény, és példává más nemzetek számára. Ilyenek voltak az első perzsák, ez az egyedülálló nemzet, melynek körében úgy tanították az erényeket, ahogy nálunk a tudományt tanítják, amely könnyűszerrel leigázta Ázsiát, s amelynek egyedül jutott osztályrészül a dicsőség, hogy intézményeinek története filozófiai regényszámba ment. Ilyenek voltak a szkíták, akikről oly nagyszerű himnuszok maradtak ránk. Ilyenek voltak a germánok, akiknek egyszerűségét, ártatlanságát és erényeit megkönnyebbülten ecsetelte ama bizonyos toll, belefáradván egy tanult, gazdag és kéjsóvár nép bűneinek és álnokságainak leírásába. Ilyen volt maga Róma is szegénységének és tudatlanságának idején. Végül mind a mai napig ilyennek mutatkozott ama nyers, paraszti nemzet, melyet annyira magasztalnak bátorságáért, mert azt a balsors nem tudta elcsüggeszteni, és hűségéért, mert azt a példa nem tudta megrontani.

Nem ostoba tudatlanság volt az oka, hogy ezek a népek fölébe helyezték a szellem gyakorlásának a többi gyakorlatot. Nem maradt előttük titok, hogy más vidékeken a dologtalan emberek a legfőbb jóról, a bűnről és az erényről folytatott vitáknak szentelik életüket, és hogy gőgös bölcselkedők, miközben az egekig dicsérik önmagukat, a többi népet válogatás nélkül a barbárok becsmérő neve alatt emlegetik; azonban látták az ilyen emberek erkölcsét, és megtanulták, hogy megvessék a tanaikat.

Lehet-e felednem, hogy éppen Görögország kebelén nőtt nagyra az a város, amely éppoly híres volt boldog tudatlanságáról, mint törvényeinek bölcsességéről, a félistenek köztársasága: mert inkább félistenek voltak ők, mint emberek, erényeik, úgy tetszik, annyira felülmúlták az emberiség erényeit. Ó, Spárta, örök megszegényítője a hiú tanoknak! Miközben a szépművészetek nyomán a bűnök mind bevonultak Athénba, miközben egy athéni türannosz nagy gonddal összegyűjtötte a költők fejedelmének műveit, te kiűzted falaid közül a művészeteket és a művészeket, a tudományokat és a tudósokat.

A dolgok kifejlése még élesebbé tette a különbséget. Athén a pallérozottság és a jó ízlés otthona lett, a szónokok és a filozófusok hazája. Az épületek eleganciája nem maradt el a

nyelv eleganciája mögött. Mindenfelé a legügyesebb mesterek kezétől megelevenedett márványtömböket és vásznakat lehetett látni. Athénból származtak a bámulatra méltó művek, melyek minden romlott korban mintaképnek számítanak. Lakedaimónia képe kevésbé ragyogó. *Ott, mondá a többi nép, az emberek erényesnek születnek, és még az ország levegőjével is mintha az erényt szívna magába az ember.* Lakói csak hőstetteik emlékét hagyták maguk után. De vajon kevesebbre becsüljük az ilyen emlékműveket az athéniaktól ránk maradt csodálatos szobroknál?

Egy-két bölcs, igaz, szembeszegült az általános áradattal, és megóvta magát a büntől, holott a műzsák körében élt. De halld csak, hogyan ítél korának tudósairól és művészeiről az első és legszerencsétlenebb e bölcsek közül!

„Megvizsgáltam a költőket - mondja -, és olyan embereknek találtam őket, akik megszádltek tehetségüktől és másokat is elszédítettek vele; akik bölcsnek adják ki magukat, és a többiek is bölcsnek tartják őket, pedig mi sem áll távolabb tőlük a bölcsességnél.”

„A költők után a művészekhez mentem - folytatja Szókratész -, senki nem tud kevesebbet a művészetről, mint én; senkiben sem volt erősebb a meggyőződés, hogy a művészek igen szép titkok tudói. És mégis azt találtam, hogy ők sem jobbak a költőknél, és hogy ugyanannak az előítéletnek a rabjai, mint amazok. Mivel az ügyesebbek kitűnnek a maguk területén, ezért azt gondolják, hogy ők a legbölcsebbek minden ember közül. Ez az elbizakodottság egészen kioltotta tudásuk fényét a szememben. Így aztán, midőn az orákulum helyett megkérdeztem magamtól, mi szeretnék inkább lenni, az, aki vagyok, vagy az, akinek őket találtam, mit szeretnék tudni, azt-e, amit ők megtanultak, vagy azt, hogy nem tudok semmit, akkor azt válaszoltam magamnak és Istennek: az akarok maradni, aki vagyok.”

„Nem tudjuk, mi az igaz, a jó és a szép; nem tudják sem a szofisták, sem a költők, sem a szónokok, és nem tudom én sem. De annyiban mégiscsak különbözöm tőlük, hogy ezek az emberek semmit sem tudnak ugyan, mindazonáltal valamennyien azt hiszik, hogy tudnak valamit, nekem viszont, ha nem is tudok semmit, legalább nincs kétségem tudatlanságom felől. Így aztán, ha az orákulum azt mondta, hogy én vagyok a legbölcsebb ember, ez csak annyit jelent, hogy meggyőződtem róla: amit nem tudok, azt bizony nem tudom.”

Íme, így dicséri a tudatlanságot az a férfiú, aki az istenek ítélete szerint a legbölcsebb volt az emberek között, egész Görögország véleménye szerint pedig a legnagyobb tudású az athéniak között: Szókratész. Azt hinnék talán, ha feltámadna körünkben, a mi tudósaink és művészeink láttán megváltoztatná véleményét? Nem, uraim, ez az ember változatlanul megvetné hiábavaló tudományainkat, nem segítene gyarapítani a mindenfelől ránk zúduló könyvek tömkelegét, és miként hajdanán, most is csak erényének példáját és emlékezetét hagyná kötelező szabály gyanánt tanítványaira és utódaira. Így szép tanítani az embereket.

Szókratész kezdte Athénban, Rómában pedig az idősebbik Cato folytatta az ostromot a fortélyos és agyafúrt görögök ellen, akik megkísértették polgártársaik erényét és ellankasztották bátorságukat. De a tudományok, a művészetek és a dialektika mégis diadalt arattak; Róma megtelt filozófusokkal és szónokokkal; elhanyagolták a katonai fegyelmet, lebecsülték a földművelést, szekták karjaiba vetették magukat és megfélekeztek a honról. A szabadság, önzetlenség, engedelmesség szent nevei helyébe Epikurosz, Zenon, Arkeszilaosz neve lépett. *Mióta a tudósok kezdtek megjelenni a körünkben, mondták tulajdon filozófusaik, eltűntek a becsületes emberek.* Korábban a rómaiak beérték azzal, hogy gyakorolják az erényt; amikor elkezdtek tanulmányozni, minden elveszett.

Ó, Fabricius, mit gondolt volna fennkölt lelked, ha balszerencséjére visszaszólíttatik az életbe, és látnia kell pompától roskadozni azt a Rómát, melyet a te karod mentett meg valaha, és

tiszteletet parancsoló neved nagyobb fényre emelt, mint valamennyi hódítása? „Istenek - mondtad volna -, hová lettek a szalmatetők és a falusi otthonok, ahol a mértékletesség meg az erény lakott valaha? Miféle baljós csillogás lépett a római egyszerűség helyébe? Miféle idegen beszéd ez itt? Miféle elpuhult erkölcsök ezek? Mit jelentsenek ezek a szobrok, ezek a képek, ezek az épületek? Mit tettek, esztelenek? Nemzetek urai, rabszolgáivá lettetek a léha embereknek, akiket legyőztetek? Szónokok kormányoznak titeket? Azért öntöztétek véretekkel Görögországot és Ázsiát, hogy az építészek, a festők, a szobrászok és a csepürágók meggazdagodjanak? Karthágó romjai egy fuvolás prédája lettek? Rómaiak, romboljátok le hamar az amfiteátrumokat, zúzzátok szét e márványszobrokat, égessétek el e képeket, üzzétek el ezeket a rabszolgákat: leigáznak benneteket, végzetes művészetük romlást hoz rátok. Más kezek jeleskedjenek csak hiú tehetségekkel, Rómához egyetlen tehetség méltó: meghódítani a világot és uralomra juttatni az erényt. Midőn Küneasz királyok gyülekezetének nézte szenátusunkat, nem hiú pompa, nem keresett elegancia vakította el. Nem a léha ékesszólásra gondolt, a felszínes emberek tudományára és ámulatuk tárgyára. Mi tetszett hát olyan fenségesnek Küneasz szemében? Ó, polgárok, oly látványban volt része, amilyent soha nem fog nyújtani a ti gazdagságotok, se mindahány művészet. Szébb látvány soha nem tárult föl a nap alatt: kétszáz erényes embert látott, akik méltók voltak rá, hogy Rómának parancsoljanak és kormányozzák a földet.”

De szeljük át a tér- és időbeli távolságokat, és lássuk, mi történt a mi vidékeinken és a mi szemünk előtt; vagy inkább tegyük félre a gyűlöletes képeket, melyek érzékenységünket sértenék, és takarítsuk meg magunknak a fáradságot, hogy ugyanazokat a dolgokat más nevek alatt ismételtetjük. Nem ok nélkül idéztem föl Fabricius szellemét. És mit mondhattam e nagy ember nevében, amit ne adhatnék XII. Lajos vagy IV. Henrik szájába is? Miköztünk, igaz, nem itta volna ki a bürökpoharat Szókratész, de ivott volna egy még keserűbb pohárból, a sértő gúny pohárból, s a megvetés százszorta rosszabb, mint a halál.

Így hát minden időkben fényűzés, erkölcsi hanyatlás és rabszolgaság volt a büntetés gőgös próbálkozásainkért, hogy kilépjünk a boldog tudatlanság állapotából, amelybe az örök bölcsesség helyezett bennünket. Valamennyi cselekedetét sűrű fátyolba borította, s ez, úgy tetszik, elegendő figyelmeztetés volt: az örök bölcsesség nem rendelt minket hiábavaló kutakodásokra. De tanított-e nekünk valamit is, amiből képesek voltunk okulni, vagy amit büntetlenül mellőznünk lehetett? Tudjátok meg hát végre, ti népek, hogy a természet távol akarta tartani tőletek a tudományt, miként az anyák is kitépik a veszedelmes fegyvert gyermekük kezéből; hogy valahányszor elrejtí előletek a titkait, megannyi kintől óv meg titeket, és ha fáradsággal kell fizetnetek a tudás megszerzéséért, ez a fáradság nem a legcsekélyebb jótéteménye. Az emberek romlottak, és még rosszabbak lennének, ha balszerencsájukra minden tudás velük születik.

Mily megszégyenítő e gondolatok az emberiségre nézve! Beh lealázzák a büszkeségünket! Hogyan! A tisztesség a tudatlanság gyermeke volna? A tudomány és az erény összeegyeztethetetlen? Van-e következtetés, amit ezekből az előítéletekből ne lehetne levonni? Ám hogy összebékítsük a látszólagos ellentéteket, csupán közelebbről meg kell vizsgálnunk a dolgot. Könnyen adunk büszke címetek az emberi tudásnak, és elvakítanak ezek a címek, pedig hiú és üres mindahány. Vegyük hát önmagukban szemügyre a tudományokat és a művészeteket. Lássuk, minek kell következnie haladásukból, és ne habozzunk hangot adni helyeslésünknek, valahányszor azt találjuk, hogy okfejtéseink összhangban vannak a történelmi tapasztalatokkal.

MÁSODIK RÉSZ

Egy régi hagyomány szerint a tudományokat valamely isten találta föl, aki ellensége volt az emberek nyugalmanak. Egyiptomból került át Görögországba ez a hagyomány. Mít gondolhattak hát a tudományokról maguk az egyiptomiak, akiknek a földjén megszülettek? Hiszen közlőrl látták a tudományok forrásait. És csakugyan, akár a világtörténetet lapozgatjuk, akár filozófiai kutatásokkal egészítjük ki a bizonytalan krónikákat, az emberi tudás eredetéről szerzett ismereteink semmiképpen sem fognak megfelelni annak az ideának, amelyet olyan szívesen alkot róla a világ. A csillagászat a babonából született, az ékesszólás a becsvágyból, gyűlöletből, hízelgésből, hazugságból, a geometria a fősvényységből, a fizika a hiú kíváncsiságból és valamennyi, beleértve a morált is, az emberi gögből. Így hát bűneinknek köszönhetik születésüket a tudományok és a művészetek; kevésbé kételkednének hasznosságukban, ha erényeinknek köszönhetnének őket.

Származásuk szeplői bizony igencsak kiütököznek a tárgyaikon. Mit kezdenénk a művészetekkel, ha nem volna a fényűzés, hogy táplálja őket? Ha az emberek nem követnének el igazságtalanságokat, mire szolgálna akkor az igazságszolgáltatás? Mi lenne a történetírásból, ha nem léteznének se zsarnokok, se háborúk, se összeesküvők? Egyszóval, ki akarná terméketlen szemlélődésnek szentelni az életét, ha senki sem törődnék mással, mint az ember kötelességeivel és a természet szükségleteivel, és mindenkinek csak a hon, a bajba jutottak és a barátai számára lenne ideje? Arra születünk volna, hogy a kút kávjához kötözve haljunk meg, melynek a mélyén elrejtőzött az igazság? Ez az egyetlen megfontolás már az első lépésnél vissza kellene riasszon minden embert, aki komolyan okulni akar a filozófia tanulmányozásából.

Mennyi veszély, mennyi tévút keresztezi a tudományos vizsgálódást! Mennyi tévedésen kell átvágni magunkat, míg az igazsághoz eljutunk! És mind ezerszer veszedelmesebb, mint amennyire hasznos az igazság. A hátrány szemmel látható, mert a hamisság végtelenül sok alakot képes magára öltetni, az igazságnak pedig csak egyetlenegy létezési módja van. Azután meg, ki keresi őszintén az igazságot? És még ha a legjobb szándékkal közelítünk is feléje, milyen jelekből tudjuk felismerni? A különböző vélekedések tömkelegében milyen kritérium segítségével fogunk helyesen ítélni róla? S ami a legnehezebb, ha valami szerencse folytán végül is megtaláljuk, ki az közülünk, ki képes volna jól élni vele? Tudományaink hiú célokat tűznek maguk elé, ám hatásuk még ennél is veszedelmesebb. A semmittevésből születtek, és maguk is semmittevést szülnek; sok kárt tesznek a társadalomban, de mind közül első a helyrehozhatatlan idővesztés. A politikában, csakúgy, mint a morál terén, nagy rossztétemény nem tenni semmi jót, és minden semmirekellő polgárt ártalmas embernek tekinthetünk. Feleljetek hát, hírneves filozófusok, ti, akiktől tudjuk, mi oknál fogva vonzzák egymást a testek az űrben, hogyan viszonyulnak egymáshoz az égitestek körforgása során egyenlő idők alatt bejárt légterek, mely görbéknek vannak változatlan irányban folytatódó pontjai, hajlási pontjai és visszafordulási pontjai, hogyan lát mindent Istenben az ember, mi módon felel meg egymásnak a test és a lélek, holott nem hatnak egymásra, akárcsak két ingaóra, mely csillagok lakhatók, mely rovarok szaporodnak a szokásostól eltérő módon; mondom, feleljetek nekem, ti, akiktől annyi fennkölt tudást szereztünk: ha mindebből soha semmit nem tanulunk meg töletek, kevésbé számosak lennének-e emiatt, kevésbé jól kormányoznának-e minket, kevésbé lennének-e félelmetesek és virágzók, avagy még elvetemültebbek lennének-e tán? Gondolkodjatok hát el műveitek értelme felől. És ha legbölcsebb tudósaink és legjobb polgáraink munkálkodása ily kevés hasznot hajt nekünk, mit gondoljunk akkor azoknak a jelentéktelen szerzőknek és semmittevő irodalmároknak a tömegéről, akik ellenszolgáltatás nélkül zabálják föl az állam javait?

De mit beszélek: még hogy semmittevők! Bizony tetszenék Istennek, ha csakugyan nem tennének semmit. Az erkölcsök akkor egészségesebbek volnának, a társadalom pedig békésebb. Csakhogy e hiú és sekélyes frázispufogatók mindenfelől felvonulnak, baljós paradoxonjaik fegyverzetében; aláássák a hit fundamentumát és kipusztítják az erényt. Megvető mosollyal válaszolnak az efféle elkoptatott szavakra, mint haza és vallás; tehetségüket és filozófiájukat annak szentelik, hogy mindent leromboljanak és lealacsonyítsanak, ami csak szent az emberek között. Nem mintha valóban az erényt vagy akár hittételeinket gyűlölnék. Nem, ők a közvéleménynek az ellenségei; hogy visszatérjenek az oltár lábához, csak ateisták közé kellene számítani őket. Ó, mire vagy képes dühödt kitűnnivágyás!

Igen nagy baj az idővel rosszul élni. És még ennél is súlyosabb bajok származnak az irodalomból meg a művészetekből. Például a fényűzés: csakúgy, mint amazok, ez is a semmittevésből és az emberek hiúságából ered. A fényűzés ritkán fordul elő a művészetek és a tudományok nélkül, ezek pedig soha nem fordulnak elő nélküle. Tudom, filozófiánk, mely mindig bőven ontja a különc elveket, minden századok tapasztalatával ellentétben azt állítja, hogy a fényűzés az oka az államok virágzásának. De megfeledkezvén a fényűzés elleni törvények szükségességéről, merészeli-e azt is tagadni, hogy a jó erkölcsök nélkülözhetetlenek a birodalmak fennmaradásához, és hogy a fényűzés szöges ellentétben áll a jó erkölcsökkel? A fényűzés a gazdagság biztos jele, talán még meg is sokszorozza a gazdagságot - de mire kell vajon következtetni ebből a paradoxonból, mely ugyancsak méltó arra, hogy napjainkban állítsák föl? És mivé lesz az erény, ha az a cél, hogy mindenáron meggazdagodjunk? A régi államférfiak folyvást az erkölcsről meg az erényről beszéltek; a mieink csakis a kereskedelemről meg a pénzről beszélnek. Az egyik kijelenti, hogy az ember ezen vagy azon a vidéken annyit ér, amennyiért Algírban eladnák; a másik tovább számol és olyan országokat talál, ahol az ember semmit sem ér, meg olyan országokat, ahol a semminél is kevesebbet. Úgy becsülik föl az embert, mint a barmok nyájait. Szerintük az ember csak annyit ér az állam számára, amennyit fogyaszt. Eszerint egy szibarita felért volna harminc lakedaimóniaival. Találjuk ki most már, hogy a két állam közül melyiket igazta le egy maroknyi paraszt és melyik tanította meg reszketni Ázsiát, Spárta vagy Szibarisz?

Kürosz királyságát harmincezer emberrel hódította meg egy fejedelem, aki szegényebb volt Perzsia legkisebb satrapájánál, a szkíták viszont, minden nép legnyomorultabbika, ellenálltak a világ leghatalmasabb uralkodóinak. Két híres köztársaság versengett a világuralomért; az egyik nagyon gazdag volt, a másiknak nem volt semmije, és ez döntötte meg az előbbit. Ám miután a világ minden gazdagságát elnyelte, a római birodalom is olyan embereknek esett áldozatul, akik azt sem tudták, mi fán terem a gazdagság. Amikor a frankok meghódították Galliát, a szászok pedig Angliát, nem volt más kincsük, csak a vitézségük, meg a szegénység. Egy maroknyi szegény hegylakó, akinek minden bírvágya néhány báránybőrre korlátozódott, előbb móresre tanította a büszke Ausztriát, majd szétzúzta a gazdag és rettegett burgundiai házat, amely előtt reszkettek Európa hatalmasságai. Végül pedig V. Károly utódának minden hatalma és minden bölcsessége - hiába volt India minden kincse az övé - megtört egy maroknyi heringhalászon. Függesszék hát fel az államférfiak a számítgatásokat és gondolkozzanak el e példák fölött; tanulják meg már egyszer, hogy pénzen mindent vehetnek, kivéve erkölcsöket és polgárokat.

Miről is van szó a fényűzés kérdésével kapcsolatban? Arról, hogy mi fontosabb a birodalmak számára: hogy tündöklőek és rövid életűek legyenek, vagy erényesek és hosszú életűek. Tündöklőek, mondom - de milyen fénnel tündökölnék? A pompa nem jár együtt a becsület szeretetével. Nem, a sekélyes gondok sokaságától lealacsonyított szellemeknek nem adatik meg, hogy bármi nagy dologhoz felemelkedjenek, s amikor az erő megvolna bennük ehhez, akkor a bátorságnak lennének híján.

Minden művész ünneplésre vágyik. Kortársainak dicsérő szavánál becsesebb jutalomban nem részesülhet. Mit fog tenni hát, hogy elnyerje a közönség tetszését, ha balszerencséjére olyan nép körében és oly korban születik, ahol a divatba jött tudósok a léha ifjakat tették hangadóvá, ahol az emberek feláldozták ízlésüket szabadságuk zsarnokainak, ahol - mivel az egyik nem csak annak mer helyeselni, ami a másik nem bátortalanságának megfelel - megbuktatják a drámai költészet remekeit és elvetik a harmónia csodáit? Mit fog tenni, uraim? Lealacsonyítja génuszát századának színvonalára, és átlagos műveket alkot remekművek helyett, mert az előbbieket már életében csodálják, az utóbbiakat pedig csak jóval a halála után fogják csodálni. Mondd meg nekünk, hírneves Arouet, mennyi férfias és erőteljes szépséget áldoztál fel hamis érzékenységünknek, s a galantéria szelleme, bár igen termékeny az apró dolgokban, mibe került neked a nagy dolgok terén.

Így vonja maga után az erkölcsök bomlása - szükségszerű következménye a fényűzésnek - az ízlés hanyatlását. Ha véletlenül akad egy rendkívüli tehetségű ember, akinek lelke szilárd, aki nem hajlandó engedni százada szellemének és gyerekes művekkel lealacsonyítani magát, hát jaj neki! Ínségben, elfeledve fog meghalni. Bárcsak lenne mindez jóslat csupán, nem tapasztalat! Carle, Pierre, eljött a perc, amikor kihull az ecset kezeteiből, mely arra hivatott, hogy magasztos és szent képekkel emelje templomaink fenségét - vagy odáig alacsonyodik, hogy a hintók faburkolatát ékesítse buja festményekkel. Te pedig, Praxitelészek és Pheidiaszok versenytársa, te, kinek vésője olyan isteneket faragott volna az ókoriaknak, hogy megbocsátanók nekik a bálványimádást, utánozhatatlan Pigalle, te arra fogod adni kezedet, hogy porcelán szobrocskákat csiszolgasson, különben menthetetlenül munka nélkül maradsz.

Nem elmélkedhetünk az erkölcsökről, hogy ne idéznők fel örömmel az ősidők egyszerűségének képét. Szép partvidéket látunk, melyet csak a természet keze díszített föl, és szomorúan érezzük, hogy eltávolodtunk tőle. Amikor az ártatlan és erényes emberek szívesen vették, hogy az istenek tanúi lehetnek cselekedeteiknek, közös fedél alatt laktak velük. Ámde rövidesen gonosszá váltak, és kezdtek terhükre lenni ezek a kényelmetlen megfigyelők, ezért pompás templomokba száműzték őket. Végül aztán onnan is kikergették isteneiket, hogy ők maguk rendezkedjenek be a helyükön, vagy legalábbis az istenek templomai nem különböztek már a polgárok házeitől. Ez volt a lealacsonyodás netovábbja; soha nem hajtották tovább a bűnököt, mint itt, ahol úgyszólván a hatalmasok palotáinak bejáratánál lehetett látni valamennyit, márványoszlopokra nehezedve s korinthuszi oszlopfőkbe vésve.

Sokasodnak az élet kényelmét szolgáló javak, tökéletesednek a művészetek, és terjed a fényűzés; ám közben elsorvad az igazi bátorság, a katonai erények semmivé foszlanak, s ez is e tudományok műve, meg a szobák homályában üzött mesterségeké. Amikor a gótok földúlták Görögországot, csak az mentette meg a könyvtárak egy részét a tűztől, hogy egyikük rávette a többieket, hagyják meg az ellenségnek ezeket a holmikat, hiszen elvonják a harci gyakorlatoktól, és helyhez kötött, tétlen foglalatosságokkal kötik le a figyelmét. VIII. Károly szinte ki sem vonta kardját, úgy lett Toscana és a nápolyi királyság urává, s egész udvara annak tulajdonította a nem remélt könnyű sikert, hogy Itália nemessége és fejedelmei inkább azzal töltötték idejüket, hogy eszessé és nagy tudományúvá tegyék magukat, mint hogy gyakorlás által erőssé és harcedzetté váljanak. Csakugyan, mondja a bölcs ember, aki ezt a két esetet elbeszéli, valamennyi példa arra tanít, hogy a katonai meg a hasonló ügyekben a tudományok tanulmányozása sokkal inkább elsorvasztja és elpuhítja a bátorságot, mintsem megkeményíti és életerőssé teszi.

A rómaiak elismerték, hogy a katonai erény abban a mértékben hunyt ki közöttük, ahogy kezdték kiismerni magukat a képek, a metszetek, az ötvösmunkák terén, és gyakorolni kezdték a szépművészeteket. S mintha e híres ország arra rendeltetett volna, hogy mindig

példát adjon más népeknek, a Medicik felemelkedése és a műveltség újraéledése ismét és talán örökre véget vetett Itália katonai hírnevének, pedig néhány évszázaddal előbb mintha sikerült volna visszahódítania.

Görögország régi köztársaságai, azzal a bölcsességgel, mely legtöbb intézményüket beragyogta, megtiltották polgáraiknak a nyugalmas és helyhez kötött mesterségek gyakorlását, mert ezek elerőtlenítik és megrontják a testet, s így csakhamar elbágyasztják a lélek elevenségét is. És csakugyan, milyen szemmel nézhetnek az éhségre, a szomjúságra, a fáradságra, a veszélyekre és a halálra azok az emberek, akiket a legcsekélyebb szükség lesújt és a legkisebb veszély visszariaszt? Honnan veszik a katonák a lelkierejét, hogy elviseljék a túlzott megterhelést, ha egyáltalán nem szoktak hozzá az ilyesmihez? Honnan veszik a lelkesedést az erőltetett menethez, ha olyan tisztek parancsnoksága alatt kell menetelniük, akiknek annyi erejük sincs, hogy lovon utazzanak? Ne hivatkozzék senki ellenvetésül arra, hogy milyen nagyszerű híre van az ügyesen kiképzett modern harcosoknak. Dicsérik a csata napján tanúsított bátorságukat, de nem beszélnek róla, hogyan tűrik a hosszan tartó megterhelést, hogyan dacolnak az évszakok szigorával és a rossz időjárással. Elég egy kevés nap vagy hó, elég egynémely fölös jószág hiánya, s néhány nap alatt legjobb hadseregünk is megcsappan és összeroskad. Rettenthetetlen harcosok, viseljétek el egyszer az igazságot, oly ritkán esik meg hallanotok. Vitézül harcoltok, tudom; diadalmaskodtatok volna Hannibállal Cannae és Trasimena előtt, Caesar átlépte volna veletek a Rubicont és leigázta volna országát; de az egyik nem veletek kelt volna át az Alpokon, s a másik nem veletek győzte volna le az őseiteket.

Az ütközetek nem mindig hozzák meg a háborús sikert, s létezik egy magasabb hadvezetési művészet is, mint a csatanyerés művészete. Valaki talán elszántan rohan a tűzbe, attól még nagyon rossz tiszt lehet. Meglehet, a közkatona között is fontosabb volna valamivel több erő és edzettség, mint az olyan bátorság, amely nem óvja meg őket a haláltól. Mit számít az államnak, hogy a láz meg a fagy végez-e seregeivel, avagy az ellenség kardja!

Ha a tudományok művelése ártalmas a hadi képességekre, még többet árt az erkölcsi tulajdonságoknak. Kora gyermekkorunktól fogva esztelen neveltetésben részesülünk; értelmünket fölcicomázza és megrontja ítéletünket. Mindenféle hatalmas intézményeket látok, ahol drága pénzen nevelik az ifjúságot, s mindent megtanítanak neki, csak a kötelességeit nem. Gyermeküket nem fogják megismerni saját nyelvüket, de beszélni fognak más nyelveket, melyek sehol nincsenek használatban. Megtanulnak verseket írni, de alig értik, amit írnak. Nem tudják elválasztani a tévedést az igazságtól, de birtokukban lesz annak a művészete, hogy miként lehet körmönfont érvekkel felismerhetetlenné tenni mások előtt, hogy mi igaz. Ám azt soha nem fogják megtudni, mit jelentenek azok a szavak, hogy nagylelkűség, igazságosság, mértékletesség, emberiség, bátorság; a haza édes neve soha nem üti meg fülüket; és Istenről nem annyira istenfélésből, mint inkább az Istentől való óvakodásból hallanak beszélni. Jobban szeretném, mondta egy bölcs, ha tanítványom labdajátékkal töltené idejét, úgy legalább a teste jó erőben volna. Tudom, hogy foglalkoztatni kell a gyermekeket, s hogy legveszedelmesebb ellenségük a semmittevés. Mit kell hát tanulniok? Ez aztán a kérdés! Tanulják azt, amit, férfivá válván, tenniök kell, s nem azt, amit feledniök.

Kertjeinket szobrok díszítik, csarnokainkat képek. Mit gondolnának, uraim, mit ábrázolnak a művészet e remekei, melyeket mindenki ámulatára kiállítottak? A hon védőit netán? Vagy azokat a még nagyobb embereket, akik erényeikkel gazdagították a hazát? Nem. Ezek a képek a szív és az ész eltévelyedéseit ábrázolják. Gondosan kiválogatják az antik mitológiából és idejekorán feltárják őket gyermekeink kíváncsiságának; kétségkívül abból a célból, hogy már akkor előttük legyenek a rossz cselekedetek példái, amikor még olvasni sem tudnak.

Honnan származnának mindezek a visszaélések, ha nem a végzetes egyenlőtlenségből, amit a tehetségek kitűnése és az erény lealacsonyítása teremtett az emberek között? Íme hát tanulmányaink legnyilvánvalóbb hatása, s a legveszedelmesebb valamennyi következményük közül. Már nem azt kérdezik az emberről, hogy becsületes-e, hanem azt, hogy tehetséges-e; a könyvekről sem azt akarják tudni, hogy hasznosak-e, hanem azt, hogy jól vannak-e megírva. A széplelket elárasztják jutalommal, de az erényt nem becsülik. Temérdek pályadíjat tűznek ki a kiváló értekezéseknek, egyet sem a kiváló cselekedeteknek. De mondják meg nekem, ha ez az Akadémia kiosztja díjait, felér-e majd a megjutalmazott értekezések legjobbját övező dicsőség a díj alapításának érdemével?

Az okos ember nem fut a szerencse után, de nem érzéketlen a dicsőség iránt, s ha látja, hogy az ilyen rosszul osztatik el, erénye lankadni kezd s kihuny a nyomor és a feledés közepette, holott némi versengés felsekentette és a társadalom számára hasznossá tette volna. Idővel mindenütt erre kell vezetnie, ha fölébe helyezik a kellemes tehetségeket a hasznos tehetségeknek; a tapasztalat nagyon is megerősítette ezt az igazságot, mióta a tudományok és a művészetek megújultak. Vannak fizikusaink, geometereink, vegyészeink, csillagászaink, költőink, zenészeink, festőink, de nincsenek többé polgáraink, vagy ha mégis marad egy-kettő, szétszórva elhagyott vidékeinken, hát nyomorban és megvetésben tengeti életét. Ilyen állapotra kárhoztatjuk, ilyen véleménnyel illetjük azokat, akik nekünk magunknak kenyeret, gyermekeinknek tejét adnak.

Mindazonáltal elismerem, a baj nem olyan nagy, amilyenné lehetett volna. Az örök Gondviselés egyszerű gyógynövényeket ültetett a különféle ártalmas növények mellé, s nem egy kártékony állat testének alkotórészei közé elkeverte az általuk ejtett seb orvosságát, és megtanította szolgálait, a fejedelmeket, hogy utánozzák bölcs intézkedéseit. Az ő példája nyomán teremtette meg a nagy uralkodó, akinek dicsősége nemzedékről nemzedékre mind fényesebben ragyog, maguknak a tudományoknak és a művészeteknek, ezernyi kicsapongás forrásainak a kebelén e híres Társaságokat, hogy egyszerre örködjének az emberi tudás veszedelmes tárháza és az erkölcsök szent kincsesháza fölött: felügyeljenek az erkölcs tisztaságára köreikben, s ugyanezt követeljék meg azoktól, akiket felvesznek tagjaik sorába.

Felséges utóda megszilárdította, Európa királyai pedig valamennyien átvették e bölcs intézményeket, s így legalább kordában tartják a sok írástudót, akik kivétel nélkül arra a dicsőségre pályáznak, hogy felvételt nyerjenek az Akadémiába, ezért aztán vigyázni fognak magukra, s azon lesznek, hogy hasznos művekkel és kifogástalan erkölcsökkel váljanak méltóvá e megtiszteltetésre. Amikor egy Társaság olyan tárgyat választ az irodalmi tehetség jutalmazására kitűzött pályadíjakhoz, mely felébresztheti a polgárok szívében az erény szeretetét, ezzel kimutatja, hogy tagjai szeretik az erényt, s abban az igen ritka és igen édes örömben részesíti a népeket, hogy láthatják, amint egy tudós Társaság nem csupán kellemes ismereteket igyekszik elterjeszteni az emberi nem körében, hanem egyszersmind üdvös tanítások elterjesztésének szenteli magát.

Ezért hát ne olvassák fejemre azt az ellenvetést, amely az én szememben csak újabb bizonyíték. Ennyi erőfeszítés mindennél jobban bizonyítja, hogy szükség van rá; nem létező bajoknak soha nem keressük a gyógyszerét. Miért, hogy ezek a gyógyszerek éppen elégtelen voltak által hatnak úgy, mint a rendes orvosságok? A tudósok javára alapított intézmények sokasága csak még nagyobb tiszteletet ébreszt a tudományok tárgyai iránt, és a szellemet csak még inkább az ilyen tárgyak művelése felé fordítja. Az óvintézkedések után ítélve úgy tűnik föl, mintha túl sok földműves volna, és mintha attól félnének, hogy híján leszünk a filozófusoknak. Nem kockáztathatom meg, hogy összevessem a mezőgazdaságot meg a filozófiát, csak visszatetszésre számíthat az ilyen összehasonlítás. Azt kérdezem csupán, mi a

filozófia? Mit tartalmaznak a legismertebb filozófusok írásai? Mire tanítanak a bölcsességnek ezek a barátai? Amikor őket hallgatjuk, nem érezzük-e úgy, mintha egy csapat sarlatánnal lenne dolgunk, akik a köztéren kiabálnak, ki-ki a magáét: Gyertek hozzám, csakis én nem csalog! Az egyik azt állítja, hogy nem léteznek testek, és minden, ami van, képzet. A másik, hogy csak egy szubsztancia van, az anyag, és egy Isten, a világ. Ez itt azzal hozakodik elő, hogy nem létezik sem bűn, sem erény, s az erkölcsi jó és rossz kiméra csupán. Az ott, hogy az emberek farkasok és nyugodt lelkiismerettel fölfalhatják egymást. Ó, nagy filozófusok! Bárcsak megtartanátok barátaitoknak és gyermekeiteknek e hasznos tanításokat; hamarosan elnyernétek jutalmatokat, nekünk pedig nem kellene aggódnunk, hogy barátaink között egy-egy hívetekbe ütközünk.

Íme hát a csodálatra méltó emberek, akikre bőven árad kortársaik megbecsülése, amíg élnek, és halhatatlanság vár elmúlásuk után. Íme a bölcs alapelvek, melyeket tőlük kaptunk és nemzedékről nemzedékre átadunk utódainknak. A pogányság az emberi ész minden eltévelyedésének áldozatul esett; és mégis, hagyott-e az utókorra bármit, ami felérne a szégyenletes emlékművekkel, melyeket a nyomda emelt az észnek, az Evangélium korában? Leukipposz és Diagorasz istentelen művei eltűntek velük együtt. Akkor még nem találták ki, hogyan lehet örökkévalóvá tenni az emberi szellem hóbortjait. Ellenben, hála a nyomdai betűknek és fölhasználásuknak, a Hobbesok és Spinozák veszedelmes álmodozásai örökre fennmaradnak. Fel hát, híres irományok, ti nyers és tudatlan atyáink számára elérhetetlenek, induljatok utódainkhoz ama még veszedelmesebb művekkel együtt, melyekből századunk erkölcsének romlottsága árad, s vigyétek el a jövő századokhoz tudományaink és művészeink haladásának és hasznának hű történetét. Ha egyszer elolvasnak benneteket, a legcsekélyebb bizonytalanság sem marad bennük arra a kérdésre vonatkozóan, amelyet ma oly hevesen vitatunk. Utódaink, hacsak nem lesznek ugyanolyan esztelenek, mint amilyenek mi vagyunk, égnék emelik a karjukat, és keserű szívvel kiáltják: „Mindenható Isten, te, aki rendelkezel az emberi szellemmel, szabadíts meg atyáink tudományától és végzetes műveitől, add vissza nekünk a tudatlanságot, az ártatlanságot és a szegénységet, mert nincs más javunk, ami boldoggá tehetne minket és becsessé teelődted.”

Ám ha a tudományok és a művészetek haladása nem járult hozzá valódi boldogulásunkhoz, ha megrontotta erkölcsünket, s az erkölcsök hanyatlása kárt tett az ízlés tisztaságában, mit gondoljunk akkor azoknak a népszerű szerzőknek a sokaságáról, akik eltávolították a műsák templomából a bejáratot védelmező akadályokat, mindent, amit a természet azért teremtett, hogy erőpróba elé állítsa a tudásvágytól megkísértett embereket. Mit gondoljunk a kompilátorokról, akik tapintatlanul betörték a tudományok kapuját és bevezették a szentélybe a népséget, mely nem méltó rá, hogy a közelébe lépjen, holott az volna kívánatos, hogy akik nem jutottak messzire a műveltség gyakorlásában, mindjárt a bejáratnál eltávolíttassanak, és a társadalom számára hasznos mesterségeknél állapodjanak meg. Aki egész életében rossz versfaragó lesz, vagy gyenge geométer, abból talán nagyszerű szövetkészítő válhatott volna. Akit a természet arra rendelt, hogy tanítványok hada kövesse, az maga nem szorul tanítóra. A Verulamusoknak, a Descartesoknak és a Newtonoknak, az emberi nem e tanítómestereinek nem voltak tanítói; miféle vezető kalauzolta volna el őket odáig, ahová roppant génuszukat követve jutottak? A közönséges tanítók csak beszűkíthették volna értelmüket, tulajdon értelmük szűk határai közé szorítván. Az első akadályokból tanulták meg, hogy erőfeszítéseket tegyenek, azokon szereztek gyakorlatot a hatalmas térség meghódításához, amelyet bejártak. Ha már meg kell engedni néhány embernek, hogy a tudományok és a művészetek tanulmányozására adják fejüket, csakis olyanoknak, akik elegendő erőt éreznek magukban, hogy egyedül kövessék az ő nyomdokaikat, és tovább jussanak náluk. Az ő kiváltságuk, hogy az emberi szellem dicsőségét hirdető emlékműveket emeljenek. De ha azt akarjuk, hogy

géniuszuk számára semmi ne legyen elérhetetlen, akkor reményeik számára se maradjon semmi, amit nem érhetnek el. Ez az egyedüli bátorítás, amire szükségük van. A lélek észrevételül hozzáigazodik a figyelmét lekötő tárgyakhoz, s a nagy alkalmak teszik a nagy embereket. Az ékesszólás fededelve Róma konzula volt, s a talán legnagyobb filozófus Anglia kancellárja. Hihetjük-e, hogy amennyiben az egyik csupán valamely egyetem katedráját tölti be, a másik pedig csupán valamilyen szerény akadémiai életjáradékig viszi, hihetjük-e, mondom, hogy műveiken nem érződnek meg helyzetük nyoma? Ne vonakodjanak hát a királyok felvenni tanácsaikba azokat az embereket, akik a leginkább képesek jó tanácsokat adni nekik; vessék el a régi előítéleteket, a hatalmasok gögijének agyszüleményeit, hogy nehezebb vezetni, mint felvilágosítani a népeket - mintha bizony könnyebb volna rábírnivalakit, hogy önszántából tegye a jót, mint erővel kényszeríteni ugyanerre. Találjanak a legkiválóbb tudósok megbecsült hajlékot a királyi udvarokban és nyerjék el egyedüli méltó jutalmukat: hogy tekintélyükkel hozzájárultak a népek boldogulásához, melyeknek a bölcsességet tanították. Csak akkor látjuk meg majd, mire képes erény, tudomány és hatalom, ha nemes versengés sarkallja őket, s összhangban dolgoznak az emberi nem boldogulásán. De amíg a hatalom egymaga áll az egyik oldalon, a tudomány és a bölcsesség pedig a másikon fog állni, a tudósok ritkán gondolnak nagy dolgokat, a fededelmek ritkán cselekszenek szép dolgokat, a népek pedig hitványak, romlottak és szerencsétlenek maradnak.

Mi pedig, közönséges halandók, akiknek az ég nem adott ily nagy tehetséget, s akiket nem rendelt ennyi dicsőségre, mi maradjunk meg az ismeretlenség homályában. Ne hajszoljuk a hírnevet, úgylis elillan előlünk, s a dolgok jelenlegi állása szerint soha nem adna nekünk annyit, amennyibe még akkor is kerülne, ha teljes joggal iparkodnánk megszerezni. Mire jó a mások véleményében keresni boldogságunkat, ha megtalálhatjuk önmagunkban is? Hagyjuk másokra a gondot, hogy a népeket kötelességeikre tanítsák, s éadjuk be azzal, hogy a magunk kötelességeit jól teljesítjük: többet nem kell tudnunk ezen a téren.

Ó, erény! Egyszerű lelkek magasztos tudománya, ennyi fáradozásba és erőpazarlásba kerülne megismerni téged? Nincsenek-e minden szívbe bevésve alapelveid, s hogy megtanuljuk törvényeidet, nem elegendő-e visszavonulnunk önmagunkba, és a szenvedélyek néma csöndjében a lelkiismeret hangjára figyelünk? Ez az igazi filozófia, és tudnunk kell beérni vele. Ne irigyeljünk el a dicsőséget a hírneves emberektől, akik halhatatlanná lesznek az irodalom világában; próbáljuk ugyanazt a dicső különbséget megtenni köztük és köztünk, amelyet két nép között állapítottak meg valaha: az egyik jól beszélt, a másik jól cselekedett.

ROUSSEAU, Jean-Jacques
(1712-1778)

Levél Voltaire úrhoz,
1756. augusztus 18.

Újabb költeményei magányomban találtak, uram, és jóllehet valamennyi barátom tudja, mennyire szeretem az Ön írásait, nem tudom, honnan érkezhettek, hacsak nem Öntől. Élvezetet és okulást leltem bennük, és felismertem rajtuk a mester kezét; úgy érzem, mind a példányért, mind a műért köszönettel tartozom. Nem mondhatnám, hogy az egészet egyformán jónak találom; de azok a dolgok, melyek nem tetszenek, csak még jobban növelik bizalmamat azok iránt, amelyek elragadtatást váltottak ki belőlem. Olykor nem éppen fáradtság nélkül védelmezem elmémet költészetének varázsa ellen; de csak azért igyekszem egyet-mást kevésbé csodálni, hogy csodálatomat méltóbbá tegyem műveihez.

Többet teszek, uram; kertelés nélkül fogok szólni Önnek, nem arról, hogy milyen szépségekre véltem bukkanni ebben a két költeményben, a feladat visszariasztaná restségemet, nem is arról, hogy nálam leleményesebb emberek milyen hiányosságokat fedezhetnek föl bennük, hanem a visszatetszésről, mely ebben a pillanatban megzavarja az élvezetet, amit az Ön tanításaiban találtam; még az első olvasás okozta meghatottsággal fogok szólni erről, hiszen szívem szomjúhozva hallgatta az Ön szívét, testvérként szeretve és mesterként tisztelve Önt, s végezetül azzal kecsegtetve magamat, hogy Ön felismeri szándékaimban az egyenes lélek őszinteségét és szavaimban az igazság barátjának hangját, aki egy filozófushoz beszél. Egyébiránt minél jobban elbűvöl a második költemény, annál szabadabban foglalok állást az első ellen, mert ha Ön nem fél szembeszállni önmagával, miért féljek akkor én egyetérteni Önnel? Azt kell hinnem, hogy nem ragaszkodik a nézetekhez, melyeket igen jól megcáfol.

Minden kifogásom a lisszaboni katasztrófáról szóló költeményét illeti tehát, mert emberségesebb benyomást vártam tőle, hiszen úgy tetszik, az emberség érzése sugallta. Szemére veti Pope-nak és Leibniznek, hogy gúnyt űznek bajainkból, mert azt állítják, hogy minden rendjén van, s olyannyira eltúlozza nyomorúságunk képét, hogy még nyomorultabbnak érezzük magunkat; vigaszt reméltem, de ehelyett csak gyötrelmeket okozott nekem. Talán attól fél, mondhatná valaki, hogy nem látom eléggé, mennyire szerencsétlen vagyok; és láthatólag azt hiszi, nagyon megnyugtat, ha bebizonyítja nekem, hogy minden csupa rossz.

Ne ámítsa magát, uram; éppen az ellenkezője történik annak, amire törekszik. Az az optimizmus, melyet Ön oly kegyetlennek talál, mégiscsak vigaszt nyújt nekem a fájdalomban, melyeket Ön elviselhetetlennek fest le előttem.

Pope költeménye enyhét ad bajaimra és türelemre biztat, az Öné megkeseríti gyötrelmeimet, zúgolódásra buzdít, és kétségbeesésbe kerget, mivel a megrendült reményen kívül mindent elvesz tőlem. Csillapítsa le a tanácstalan zavart, mely az Ön megállapításai és az én érzéseim között uralkodó különös ellentétben felkavar engem, és mondja meg, melyik csalódik, az érzés vagy az ész. „Ember, légy türelemmel - mondja Pope és Leibniz nekem. - Bajaid szükségszerű következményei természetednek és e világ mibenlétének. Az örök és jószágos Lény, aki téged kormányoz, meg akart óvni e bajoktól. Minden lehetséges berendezkedés közül azt választotta ki, mely a legkevesebb rosszat és a legtöbb jót egyesíti magában, vagy

(hogy még nyersebben fejezzük ki ugyanezt a dolgot, amennyiben szükséges) ha nem csinálta jobban, úgy nem is tudta jobban csinálni.”

Mit mond nekem mármost az Ön költeménye? „Szenvedj csak örökkön te szerencsétlen. Ha van Isten, aki teremtett, ez az Isten minden bajodat el tudta volna hárítani; sose reméld hát, hogy bajaid véget érnek egyszer, mert el nem lehet képzelni, minek léteznél, ha nem azért, hogy szenvedj és meghalj.” Nem tudom, mennyivel vigasztalóbb ez a tan, mint az optimizmus vagy akár a fatalizmus. Számomra, megvallom, még a manicheizmusnál is kegyetlenebbnek tűnik. Ha a rossz eredetével kapcsolatos nehézségek arra kényszerítették Önt, hogy visszajára fordítsa Isten néhány tökéletes tulajdonságát, minek akkor Isten hatalmát Isten jóságának rovására bizonyítani? Ha választani kell a két tévedés között, még mindig inkább választanám az előbbit.

Ön, uram, nem akarja, hogy költeményét a Gondviselés elleni költeménynek tekintsék; és óvakodnék is tőle, hogy ezt a nevet adjam neki, bárha Ön az emberiség elleni könyvnek minősített is egy írást, melyben én az emberi nem ügyét vettem védelmembe maga az emberi nem ellen. Tudom, különbséget kell tenni a szerző szándékai és a tanaiból levonható következmények között. Önmagam jogos védelme mégis arra kötelez, hogy felhívjam figyelmét: amikor lefestettem az emberiség nyomorúságát, célokat menthetővé, sőt dicséretessé tette, amit ez ügyben hittem, mert én azt mutattam meg az embereknek, hogy ők maguk okozzák és következésképpen el is kerülhetik a balsorsukat.

Nem látom, hol másutt kereshetnők a morális rossz forrását, mint a szabad, tökéletesbedésre jutott s ennél fogva megromlott emberben; ami pedig a fizikai rosszat illeti, ha az érző és érzéketlen anyag ellentmondás, ahogy nekem tűnik, akkor ez a rossz elkerülhetetlen mindama rendszerekben, amelyeknek az ember része; és akkor a kérdés egyáltalán nem az, hogy miért nem tökéletesen boldog az ember, hanem hogy miért létezik. Mi több, azt hiszem, megmutattam, hogy a halál kivételével, ami úgyszólván csak az előtte járó készülékek miatt rossz, fizikai bajaink többsége megint csak a magunk műve. Hogy az Ön lisszaboni eseténél maradjunk, ismerje el például, hogy nem a természet gyűjtött össze Lisszabonban húszezer hat-hét emeletes házat, és ha e nagyváros lakosai egyenletesebben oszlanak el és könnyedebben változtatják szállásukat, a pusztítás kisebb lett volna, meglehet, be sem következik. Mindenki menekült volna az első földrengésre, és másnap húsz mérföldnyire lettek volna, éppoly vidáman, mint ha mi sem történik; de maradni kell, makacsul ki kell tartani a romba dőlt épületek körül, kitéve az újabb földrengéseknek, mert többet ér, amit az ember otthagy, mint amit mozdítani tud. Hány szerencsétlen lelte pusztulását ebben a katasztrófában csak azért, mert egyik a ruháját, másik a papírjait, harmadik a pénzét akarta magához venni? Ne tudnók, hogy minden ember eleven személye önmagának legkisebb részévé vált, és hogy alig érdemes ezt a kis részt kimentenie, ha minden más odaveszett?

Ön azt szerette volna (és ki ne szerette volna ugyanazt), ha a földrengés inkább egy sivatagban következik be, nem Lisszabonban. Kétkedhetünk-e benne, hogy a sivatagokban is előfordul földrengés? De erről nem szokás beszélni, mert semmi bajt nem okoz a város lakó uraknak, és ők az egyedüli emberek, akiket számításba veszünk; még az állatokban és a vademberekben is kevés kárt tesz, mivel szétszóródva és eldugott helyeken laknak, és sem a tetők leszakadásától, sem a házak lángra lobbanásától nincs mit félniük. De mit jelent az ilyen kiváltság? Mondjuk-e hát, hogy a világ rendjének meg kell változnia szeszélyeink kívánsága szerint, hogy a természetnek a mi törvényeinkhez kell igazodnia, és hogy valahányszor meg akarjuk tiltani neki, hogy földrengés legyen egy helyen, csupán várost kell építenünk arra a helyre?

Vannak események, amelyek gyakran aszerint rendítenek meg inkább vagy kevésbé, hogy melyik arcuk felől tekintjük őket, és sokat veszítenek az első benyomás keltette borzalomból,

ha közelebből megvizsgáljuk őket. A Zadig-ból megtudtam, s a természet nap mint nap megerősít ebben, hogy a korai halál nem mindig igazi rossz, és néha viszonylagos jónak lehet tekinteni. A sok ember közül, aki halálra zúzódtott Lisszabon romjai alatt, többen kétségkívül még nagyobb balsorsot kerültek el ezzel; s mindannak ellenére, ami az ilyen leírásokban megindító és anyagot ad a költészetnek, nem biztos, hogy akár csak egy is e szerencsétlenek közül többet szenvedett, mintha a dolgok rendes folyása szerint hosszú szorongások közepette várt volna a halálra, mely most meglepte őt. Van-e szomorúbb vég, mint egy haldoklóé, akit hasztalan gondoskodással terhelnek, akit a közjegyző meg az örökösök nem hagynak lélegzethez jutni, akit az orvosok kedvükre gyilkolnak le ágyában, és akivel barbár papok nagy művészettel ízeletetik meg a halált. Ami engem illet, én mindenütt azt látom, hogy az a rossz, aminek a természet vet alá bennünket, sokkalta kevésbé kegyetlen, mint az, amit mi magunk teszünk hozzá.

De bármilyen találékonyak lehattunk is abban, hogy kiváló intézményeink révén felszítsuk nyomorúságunkat, mind ez ideig nem sikerült annyira tökéletessé válnunk, hogy az életet általában teherré tegyük és létezésünknek fölébe helyezzük a semmit; enélkül a többséget mihamar hatalmába kerítené a csüggedés meg a kétségbeesés, és az emberi nem képtelen volna tovább létezni. Ha jobb lennünk, mint nem lennünk, ez elegendő volna létezésünk igazolására; és mégsem kárpótolna semmi azokért a bajokért, amelyeket el kell szenvednünk, ha e bajok oly nagyok volnának, ahogy Ön lefesti őket. De nehéz ezzel a tárggyal kapcsolatban jóhiszeműséget találni az embereknél és jó számításokat a filozófusoknál; mert ezek a jó és a rossz összehasonlítása közben mindig megfélemeznek a létezés édes érzéséről, melyet minden más ézettől függetlenül érzünk; másokat pedig arra bír a halál megvetésével való hivalkodás, hogy szidalmazza az életet, s úgy tesznek, mint azok a nők, akik egy piszokfoltos ruhával meg egy ollóval a kezükben kijelentik, hogy jobban szeretik a lyukat, mint a foltot.

Ön azt gondolja Erasmusszal, hogy kevés ember szeretne ugyanolyan körülmények között újraszületni, ahogy élt; ámde az szokta nagyon magasra tartani portékáját, aki sokat engedne az árból, ha reménye volna rá, hogy megkötheti az üzletet. Egyébiránt mit gondoljak, uram, kit kérdezett meg Ön erről? Gazdag embereket talán, akik megcsömörlöttek a hamis élvezetektől, de nem ismerik a valódiakat, akik mindig unják az életet és mindig reszketnek, hogy elveszítik; esetleg tollforgatókat, akik az emberek valamennyi rendje közül a leginkább otthonulók, a legbetegesebbek, a leginkább elmélkedésre hajlamosak és ennél fogva a legboldogtalanabbak. Ha jobb természetű, vagy legalább általában őszintébb embereket akar hallani, azokat, akik a többséget teszik, és akiket legalább ezért előbbre való meghallgatni, akkor kérdezzen meg egy becsületes polgárt, aki névtelenül és nyugalomban élt, nem voltak tervei és nem ismerte a becsvágyat; egy jó kézművest, aki kényelmesen él a mesterségéből, vagy akár egy parasztot, nem Franciaországból, ahol azt tartják, hogy éhhalálra kell ítélnünk a parasztokat, ha meg akarunk élni belőlük, hanem például abból az országból, ahol ön tartózkodik, és általában bármely szabad országból. Csakugyan, merem állítani, hogy Felső-Wallisban talán egyetlen hegylakó sincsen, aki elégedetlen volna úgyszólván gépies életével, és ne állna rá szívesen az alkura, hogy - akár a paradicsom helyett - megállás nélkül újjászülessen és szakadatlanul vegetáljon. E különbségek alapján azt kell hinnem, hogy az életet gyakran az teszi teherré, hogy visszaélünk vele, és sokkal kevésbé van jó véleményem azokról, akik bosszúsak, amiért éltek, mint arról, aki Catóval mondhatja: *Nec me vixisse poenitet, quoniam ita vixi, ut frustra me natum non existimem*. Ez nem akadályozza meg a bölcs embereket abban, hogy olykor önként menjenek el, zúgolódás és kétségbeesés nélkül, amikor a természet vagy a sors egyértelműen kimondja a távozás parancsát. De a dolgok rendes menete szerint az emberi élet, ha el is hintetett benne némi baj, egészében véve nem rossz adomány; s ha nem mindig rossz meghalni, élni csak nagyon ritkán rossz.

Gondolkodásmódunknak mind e tárgyakban megmutatkozó különbsége érthetővé teszi számomra, miért találom kevésbé meggyőzőnek jó néhány bizonyítékát. Mert nem kerüli el a figyelmemet, hogy az emberi ész mennyivel könnyebben veszi fel véleményeink öntőmintáját, mint az igazságét, és hogy két ellentétes állásponton levő ember között az, amiről az egyik úgy véli, sikerült bebizonyítania, gyakran szofizma csupán a másik számára. Amikor például a létezők láncolatát támadja, melyet olyan jól írt le Pope, akkor kétségbe vonja, hogy a világ ne tudna fennmaradni, ha egyetlen atomot is elvonnának belőle. De Crousaz urat idézi, majd hozzáteszi: a természet semmilyen pontos mértéknek és semmilyen pontos alakzatnak nincs alávetve; semmilyen égitest mozgása nem követ tökéletesen szabályos görbét; semmilyen ismert létező sincs matematikai pontosságú formula szerint megalkotva; semmilyen művelethez nincs szükség pontos mennyiségre; a természet sohasem cselekszik merev szigorúsággal, és ily módon semmiféle alapunk sincs azt állítani, hogy a föld pusztulását okozná, ha csak egy atommal is kevesebb lenne rajta. Bevallom, uram, mindebben inkább az állítás ereje csapott meg, nem az érvelése, s ez esetben több bizalommal hajlok meg tekintélye, mint érvei előtt.

De Crousaz úrra vonatkozólag: nem olvastam és meglehet, nem is vagyok képes megérteni Pope elleni iratát: de annyi igencsak bizonyos, hogy nem engedném meg neki, amit Öntől elvitattam, és hogy éppoly kevés bizalmam van az érveiben, mint a tekintélyében. Ahelyett, hogy úgy gondolnám, a természet nincs alávetve a mennyiségek és az alakzatok szabatosságának, éppen ellenkezőleg, azt hiszem, hogy egyedül a természet követi tiszta szigorúsággal ezt a szabatos rendet, mert egyedül a természet tudja összehasonlítani a célokat és az eszközöket, és összemérni az erőt az ellenállással. Ami ezeket az állítólagos szabálytalanságokat illeti, lehet-e kételkedni abban, hogy megvan a fizikai okuk, és kétségbe vonhatjuk-e az ok létezését, pusztán csak azért, mert nem vesszük észre? Ezek a látszólagos szabálytalanságok kétségkívül bizonyos törvényekből fakadnak, melyeket nem ismerünk, és amelyeket a természet éppoly híven követ, mint az ismert törvényeket; bizonyos tényezőkből, amelyeket nem veszünk észre, és amelyek minden műveletében szilárd mérték szerint akadályozzák vagy segítik a természetet: különben egyértelműen azt kellene mondanunk, hogy vannak következmények alap nélkül és okozatok ok nélkül, ami minden filozófiával ellenkezik.

Tegyük fel két nehezekről, hogy egyensúlyban vannak, noha nem egyenlők; ha a kisebbikhez hozzátesszük azt a mennyiséget, amivel különböznek, a két nehezeke vagy továbbra is egyensúlyban marad, és akkor van okunk okozat nélkül, vagy megbomlik az egyensúly, és akkor okozatunk van ok nélkül. De ha a nehezekeket vasból volnának, és az egyik alatt egy mágnesdarab lenne elrejtve, akkor a természet szabatossága megfosztaná az egyensúlyt a szabatosság látszatától, és minél pontosabban mérnénk, annál kevésbé mutatkoznék pontosnak az egyensúly. Nincs a fizikai világban olyan alakzat, olyan művelet, olyan törvény, amelyre ne lehetne valami ahhoz hasonló példát alkalmazni, mint amit a nehézkedés kapcsán előterjesztettem.

Azt mondja, egyetlen ismert létezőnek sincs matematikai pontosságú alakja; én pedig azt kérdelem Öntől, uram, vajon lehetséges-e olyan alakzat, amely nem matematikai pontosságú, és vajon a legszeszélyesebb görbe nem éppolyan szabályos-e a természet szemében, mint egy tökéletes kör a mi szemünkben. Egyébiránt úgy képzelem, hogy az a test, amely a mi szemünkben ilyen szabályos volna, csak maga a világegyetem lehet, kitöltöttnek és körülhatároltnak tekintve: mert a matematikai alakzatok, minthogy elvonatkoztatások csupán, kizárólag önmagukkal vannak viszonyban, míg a természeti testek alakzatai más testekre, valamint a testeket módosító mozgásokra vonatkoznak; így ez még semmit sem bizonyítana a természet szabatossága ellen, ám mégis egyetérténék abban, amit Ön ezen a *szabatosság* szón ért.

Ön megkülönbözteti az okozattal bíró eseményeket az okozat nélküli eseményektől. Kétlem, hogy ez a különbség megalapozott volna. Úgy tűnik nekem, hogy minden eseménynek szükségképpen van valami okozata, vagy morális, vagy fizikai, vagy a kettőből összetett okozat, csak hogy ezt nem mindig vesszük észre, mert az események leszármazását még nehezebb nyomon követni, mint az emberekét; minthogy általában nem kell jelentékenyebb okozatokat keresni, mint amilyenek a kiváltó események, az okok kicsinysége gyakran nevetségessé teszi a vizsgálódást, bárha az okozatok biztosak is; és gyakran előfordul az is, hogy több csaknem észrevehetetlen okozat egyesül egy jelentős esemény létrehozására. Tegye hozzá, hogy az ilyen okozat mégiscsak létezik, jóllehet azon a testen kívül lép fel, amelyik létrehozza. Így előfordulhat, hogy a hintó fölverte por semmilyen hatást nem tesz a kocsis haladására, és befolyásolja a világ haladását; s mivel semmi sincs, ami kívül esnék a világegyetemen, ezért minden, ami történik, szükségképpen hat magára a világegyetemre. Az Ön példái így inkább leleményesnek tűnnek, uram, mint meggyőzőnek; ezer valószínű okot látok, amiért Európára nézve esetleg nem volt közömbös, hogy Burgundia trónörökösnője egy bizonyos napon jól volt-e megfésülve avagy rosszul, vagy Róma sorsára nézve, hogy a szenátusba menet Caesar jobbra vagy balra fordította-e a tekintetét, és hogy az egyik vagy a másik oldalon habzott-e a szája azon a napon, mely a bosszú napja volt. Egyszóval, emlékezetembe idézván a Pascalnál említett porszemet, bizonyos tekintetben az Ön brahmanjának véleményén vagyok; és bárhogyan vizsgáljuk a dolgokat, ha nem is minden eseménynek vannak érzékelhető következményei, az, úgy tetszik, kétségbevonhatatlan, hogy minden eseménynek valóságos következményei vannak, s bárha az emberi szellem könnyen elveszíti is ama következmények fonalát, a természet soha nem téveszti el őket.

Ön azt mondja, bizonyított dolog, hogy az égitestek ellenállás nélküli térben végzik körmozgásukat. Ezt bizony szép munka volna bizonyítani; de a tudatlanok szokásának megfelelően csak nagyon kevés bizalmam van az olyan bizonyítékokban, amelyek meghaladják a képességeimet. Úgy képezem, hogy e bizonyítás során a következőképpen kellene érvelni:

Ha valamely adott erő valamely adott törvény szerint fejti ki hatását, úgy valamely adott mozgást kell átadnia az égitesteknek egy ellenállás nélküli térben; márpedig az égitestek pontosan a kiszámított mozgást végzik, tehát ellenállás nem létezik. De ki tudhatja, nem lehetséges-e millió másik törvény, nem számítva az igazit, melyeknek értelmében ugyanazon mozgásokat még jobban megmagyarázhatjuk cseppfolyós közegben, mint ezzel a törvénnyel a vákuumban? Hosszú ideig nem azon következmények magyarázatára szolgált-e a horror vacui, melyeket azóta a levegő hatásának tulajdonítanak? Miután más tapasztalatok a horror vacuit megdöntötték, nem derült-e ki, hogy minden tele van? S az újabb számítások alapján nem állították-e vissza jogaiba a vákuumot? Ki állítja, hogy egy még pontosabb rendszer nem fogja újból megdönteni? Hagyjuk a számtalan nehézséget, melyeket valamely fizikus támasztana a fény és a megvilágított térségek természetével kapcsolatban; ám őszintén hiszi-e Ön, hogy Bayle, akinek bölcs és mértéktartó nézeteit Önnel együtt csodálom, hogy Bayle olyan bizonyítottnak találta volna az Ön tételét? Általában úgy tetszik, a szkeptikusok kissé megfélekednek magukról, mihelyt dogmatikus húrokat kezdenek pengetni, holott mindenkinél több józansággal kellene alkalmazniok a *bizonyítani* kifejezést. Hogyan is hihetnének nekik, mikor azzal kérkednek, hogy nem tudnak semmit, és közben annyi mindent állítanak?

Egyébiránt Ön nagyon helyesen igazította ki Pope rendszerét, amikor megállapította, hogy semmiféle arányos fokozatosság nem létezik a teremtmények és a Teremtő között, és ha a teremtmények láncolata eljut Istenig, ez azért van, mert ő tartja fenn, s nem azért, mert ő végzi be az egészet.

Hogy az egész java előbbre való-e egyik vagy másik részének javánál, arról Ön ezt mondatja az emberrel: „Éppolyan kedves kell legyenek uramnak, én, aki gondolkodó és érző lény vagyok, mint az égitestek, melyek valószínűleg egyáltalán nem éreznek.” Az anyagi világegyetem kétségkívül nem lehet kedvesebb Teremtője számára, mint egyetlen gondolkodó és érző lény. Ámde az összes gondolkodó és érző lényt a világegyetem rendszere alkotja, oltalmazza és tartja fenn, és így a világegyetem rendszere kedvesebb kell legyen a Teremtő számára, mint egyetlenegy ama lények közül; tehát jósága ellenére, vagy inkább éppen a jósága révén, feláldozhat valamit az egyének boldogságából, hogy az egészet megóvja. Hiszem, remélem, hogy többet érek Isten szemében, mint valamely égitest talaja; de ha az égitestek be vannak népesítve, mint valószínű, miért érnék többet az ő szemében a Saturnus valamennyi lakójánál? Hiába tették nevetség tárgyává ezeket az eszméket, bizonyos, hogy minden párhuzam ennek a népességnek a javára üt ki, és kizárólag az emberi gőg szól ellene. Ha pedig egyszer feltételeztük, hogy létezik ez a népesség, akkor a világegyetem megóvásának, úgy tetszik, a lakott világok számával arányosan növekvő morális jelentősége van Isten számára.

Hogy egy ember hullája férgek, farkasok avagy növények táplálékaul szolgál, ez, elismerem, nem kárpótol a szóban forgó ember haláláért; de ha a világegyetem rendszerében az emberi nem fennmaradásához szükség van az emberek, állatok és növények közötti anyagáramlásra, akkor az, ami rossz az egyén különös szempontjából, hozzájárul az általános jóhoz. Meghalok, felfalnak a kukacok; de gyermekeim, fivéreim élni fognak, ahogyan én is éltem, s ugyanazt teszem a természet parancsára az összes emberért, amit Kodrosz, Curtius, a Deciusok, a Philaenusok és ezer más önként tettek az emberek egy kis részéért.

Hogy visszatérjek, uram, a rendszerre, amelyet támad, azt hiszem, csak akkor tudjuk megfelelően vizsgálni ezt a rendszert, ha gondosan megkülönböztetjük a különös rosszat, aminek a létezését soha egyetlen filozófus sem tagadta, az általános rossztól, amit az optimista tagad. Nem az a kérdés, hogy valamennyien szenvedünk-e vagy sem, hanem az, hogy jó-e, hogy a világegyetem létezik, és hogy bajaink szükségszerűen következnek-e a világegyetem mibenlétéből. Ily módon egy névelő meg egy képző hozzáadása, úgy tetszik, pontosabbá tenné a kijelentést, és ahelyett, hogy *Minden jó*, talán helyesebb volna azt mondani: *A Mindenség jó*, vagy *Minden jó a Mindenség számára*. Ez esetben teljesen nyilvánvaló, hogy senki nem tud közvetlen bizonyítékokat hozni sem az állítás mellett, sem az állítás ellen, mert ezek a bizonyítékok a világ mibenlétének és Teremtője céljainak tökéletes ismeretét feltételezik, s e tudás kétségkívül meghaladja az emberi értelem határait. Az optimizmus valódi alapelveit nem vezethetjük le sem az anyag tulajdonságaiból, sem a világegyetem működéséből, hanem csak a mindenek fölött örökő Isten tökéletes tulajdonságainak megállapításából; úgyhogy nem Isten létezését bizonyítjuk Pope rendszerével, hanem Pope rendszerét Isten létezésével, és a rossz eredete vitathatatlanul a Gondviselés kérdéséből származik. Ha e két kérdés közül egyiket sem tárgyalták jobban a másiknál, ennek az az oka, hogy mindig igen rosszul okoskodtak a Gondviselésről, hogy a Gondviselésről összehordott képtelenségek alaposan összekuszálták az összes következményt is, amit csak ama nagyszerű és vigasztaló dogmából le lehetett vezetni.

Isten ügyét mindenekelőtt a papok és a hitbuzgó emberek tették tönkre, mert nem szenvedhetik, hogy bármi is a teremtett rend szerint történjék, hanem mindig azt szeretnék, ha az isteni igazságszolgáltatás beavatkoznék a tisztán természeti folyamatokba, és hogy biztosak legyenek a dolgukban, jóval-rosszal válogatás nélkül büntetik és fenítik a hitványakat, próbára teszik a jókat, amint jön. A magam részéről nem tudom, hogy ez jó teológia-e, de úgy találom, hogy rossz érvelési mód válogatás nélkül felhasználni a pro és contra érveket a Gondviselés bizonyítására, és válogatás nélkül neki tulajdonítani mindazt, ami nélküle is pontosan úgy menne végbe.

Ami mármost a filozófusokat illeti, ezek szemernyivel sem tűnnek föl ésszerűbb lényeknek a szememben, mikor azt látom, hogy az eget hibáztatják, amiért ők maguk nem teljesen érzéketlenek, hogy így kiabálnak: „Minden elveszett!”, ha a foguk fáj, vagy szegénységben élnek, vagy meglopják őket, és Istenre bízzák útipoggyászuk felügyeletét, ahogy Seneca mondja. Ha Cartouche vagy Caesar valamilyen tragikus baleset folytán gyermekkorában elpusztul, azt kérdeznők: Mit vétettek szegények? Mivel azonban ez a két gonosztevő megérte a férfikort, hát azt kérdezzük: Miért kellett életben hagyni őket? A hitbuzgó ember ezzel szemben azt mondaná az első esetben: Isten az atyát akarta megbüntetni azzal, hogy elvette tőle a gyermekét; a másodikban pedig: Isten megtartotta a gyermeket, hogy a népet megbüntesse. Így bármit tegyen a természet, a Gondviselésnek mindig igaza van a hitbuzgó emberek, és soha sincs igaza a filozófusok szerint. Az emberi dolgok rendjében talán sem így nincs, sem úgy, mert minden a közös törvényhez igazodik, és senki számára nincs kivétel. Azt kell hinnünk, hogy az evilági élet eseményei semmissek a világegyetem Urának szemében, hogy az isteni Gondviselés csupán az egyetemes dolgokra érvényes, hogy Isten beéri a nemek és a fajok fenntartásával és az egész fölötti gondoskodással, és nem törődik vele, hogy az egyes egyének miként töltik be röpke életüket. Vajon egy bölcs királynak, aki azt akarja, hogy minden alattvalója boldogan éljen, törődnie kell-e azzal, hogy országában jók-e a vendégfogadók? Az utazó átmorog egy éjszakát, ha rosszak, és az összes többi napon nevetni fog nem éppen helyénvaló mérgeződésén. *Commorandi enim Natura diversorium nobis, non habitandi dedt.*

Ha helyesen akarunk gondolkodni e tárgy felől, úgy tetszik, viszonylagosan kell tekintenünk a dolgokat a fizikai rend és abszolút módon a morális rend összefüggésében; ily módon a legmagasabb eszme, amit a Gondviselésről alkotni tudok, a következő: Minden anyagi létezőnek a lehető legjobban kell igazodnia az egészhez, és minden értelemmel, valamint érzőképeséssel felruházott lénynek a lehető legjobban kell igazodnia önmagához; ami más szavakkal azt jelenti, hogy annak, aki érzi a létezését, jobb lennie, mint nem lennie. De ezt a szabályt az érzőképeséssel felruházott lények mindegyikének teljes létezésére kell alkalmazni, nem pedig létezésünknek arra a néhány pillanatára, amit az emberi élet jelent; s ebben megmutatkozik, hogy milyen szoros összeköttetésben áll a Gondviselés a lélek halhatatlanságának eszméjével, amiben hiszek, jóllehet tudom, hogy az észnek módjában áll kételkedni benne, valamint a végtelen bűnhődés gondolatával, amiben egyikünk sem fog hinni soha, sem Ön, sem én, sem bárki, aki csak helyesen gondolkodik Isten felől.

Ha ezeket a különböző kérdéseket visszavezetem közös eredetükre, akkor, úgy tűnik föl előttem, mind Isten létezésére vonatkoznak. Ha Isten létezik, úgy tökéletes; ha tökéletes, úgy bölcs, hatalmas és igazságos; ha bölcs és hatalmas, akkor minden jó; ha igazságos és hatalmas, akkor lelkem halhatatlan; ha lelkem halhatatlan, akkor harmincévnyi élet számomra semmi, és talán szükség van rá a világegyetem fenntartásához. Ha az első megállapításban egyetértünk, soha nem lehet megingatni a rákövetkezőket; ha az elsőt tagadják, nincs mód vitatkozni a következmények felől.

Egyik megállapítás sem mondható el rólunk az utóbbi esetben. Távol áll tőlem, hogy munkái gyűjteményének olvastán akár csak feltételezzek is valami ehhez hasonlókat Önről; ellenkezőleg, többségük a legmagasabbrendű, legédesebb, legvigasztalóbb eszméket tárja elém az istenségről, és sokkalta jobban szeretek egy Önhöz hasonló keresztényt, mint a Sorbonne keresztényeit.

Ami engem illet, nyíltan bevallom, hogy sem a prót, sem a contrát nem látom az ész világossága által bebizonyítva ebben a dologban, és hogy amennyiben a teista csupán valószínűségekre alapozza a véleményét, úgy, benyomásom szerint, a nála is pontatlanabb ateista

sem alapozza másra a magáét, mint az ellenkező álláspont lehetőségére. Mi több, az ellenvetések, bármelyik oldalról jönnek is, mindig megoldhatatlanok, mert olyan dolgok körül forognak, amelyekről az embereknek nincs valóságos fogalmuk. Ezt mind elismerem, és mégis, éppolyan erősen hiszek Istenben, mint bármilyen más igazságban, mert vajmi kevésbé függ tőlem, hogy hiszek vagy nem hiszek, a kétely állapota ugyanis túlságosan zabolátlan állapot lelkem számára, s amikor értelmem ingadozik, hitem nem tud sokáig bizonytalanságban maradni, és az értelem nélkül határozza meg magát, s végül ezer, számomra becses dolog a vigasztalóbb álláspont oldalára von engem, és a remény súlyát teszi hozzá az ész egyensúlyához.

Emlékszem, a világegyetem véletlenszerű elrendeződésével kapcsolatban egész életemben leginkább a XXI. filozófiai gondolaton ütköztem meg, ahol a kockajáték törvényeinek elemzésén keresztül kimutatást nyer, hogy amikor a dobások száma végtelen, akkor valamely esemény nehézségét több mint elégségesen ellensúlyozza a dobások sokasága, és hogy ennél fogva a szellemnek jobban meg kell ütköznie a káosz tartamának hipotetikus hosszúságán, mint a világegyetem valóságos megszületésén. Ha feltételezzük a szükségszerű mozgást, akkor ennél erősebb érv, megítélésem szerint, soha nem hangzott el ama vitában, és ami engem illet, kijelentem, hogy a legcsekélyebb választ sem tudom rá, ami megfelelné a józan észnek, sem igazat, sem hamisat; hacsak azt nem, hogy mint hamisat tagadom azt, amit nem tudhatunk, vagyis hogy a mozgás lényegi tulajdonsága volna az anyagnak. Másfelől nem tudok róla, hogy a materializmus segítségével valaha is magyarázatot adtak volna a szervezettel bíró testek keletkezésére és a csírák örökös fennmaradására; de a két ellentétes álláspont között megvan az a különbség, hogy jóllehet egyik is, másik is meggyőzőnek tűnik a számomra, meggyőződésemmé csak az utóbbi válik. Ami az előbbit illeti, mondhatják nekem, hogy az *Henriade* a betűk véletlenszerű kockavetéséből keletkezett, én habozás nélkül tagadni fogom ezt az állítást; könnyebb a kockának kivetnie ezt az eredményt, mint az én szellememnek elhinnie, és érzem, hogy van egy pont, ahol a morális képtelenség egyenértékű számomra a fizikai bizonyossággal. Hiába beszélnek az idő örökkévalóságáról, én nem jártam be az örökkévaló időt; a dobások végtelenségéről, én nem számláltam össze végtelenül sok dobást, és hitetlenségem, bármilyen kevésbé tartják filozófushoz méltónak, győzedelmeskedik még a bizonyítás fölött is. Nem ellenkezem, ha azt, amit én az *érzés bizonyosságának* nevezek, mások *előítéletnek* fogják nevezni, és nem állítom, hogy a hitnek ez a makacssága mintaképpül kell szolgáljon; de - meglehet, példátlan őszinteséggel - állítom, hogy ez lelkem legyőzhetetlen hajlandósága: semmi nem gyűrheti le, mindeddig semmi okom panaszkodni rá, és nem kezdheti ki, aki nem akar kegyetlen lenni.

Nos hát, mindketten ebből az igazságból indulunk ki, és ha erre épít, megértheti, mily könnyű megvédeni az optimizmust és igazolni a Gondviselést, s Ön nem az az ember, aki előtt ismételtetni kell a régóta hajtogatott, de szilárd érveket, melyeket oly gyakran hoznak fel ennek a tárgynak a kapcsán. Az olyan filozófusokkal pedig, akik nem fogadják el ezt az elvet, nem kell vitatkozni e dolgokról, mert ami a mi számunkra csak érzelmi érv, az nem válhatik bizonyítékká az ő szemükben, és mert nem okoskodik ésszerűen, aki azt mondja egy embernek: Hinned kell ezt, mert én hiszem. Nekik viszont, a maguk részéről, szintén nem helyes vitába szállniok velünk ugyanezekről a dolgokról, mert ezek csupán corollariumai az alaptételnek, melyet becsületes ellenfél aligha merészel szembeszegezni velük, és mert a maguk részéről hibába esnének, ha azt követelnék, hogy bizonyítsuk be nekik a corollariumot, az alapjául szolgáló tételtől függetlenül. Még egy oka van, hogy azt gondolom, nem helyes vitába szállniok velünk. Ugyanis van valami embertelen abban, hogy céltalanul feldúljuk a lelkeket és elszomorítjuk az embereket, mikor az, amire meg akarjuk tanítani őket, se nem bizonyos, se nem hasznos. Egyszóval, az Ön példája kapcsán azt gondolom, hogy nem lehet

túlzott erővel támadni a babonát, amely feldúlja, sem túlzottan tisztelni a vallást, amely megvédi a társadalmat.

Azonban engem is felháborít, akárcsak Önt, hogy az emberek nem vallhatják valamennyien tökéletesen szabadon a hitüket, és hogy az ember ellenőrzést merészel gyakorolni mások belső lelkiismerete fölött, ahová nem volna szabad behatolnia; mintha bizony tőlünk magunktól függne, hogy hiszünk vagy nem hiszünk olyan dolgokban, melyek kapcsán nincs helye bizonyításnak; és hogy az észet egyáltalán alá lehetett vetni az autoritásnak. Az evilági királyok felügyelnek-e vajon a másvilág fölött? Jogukban áll-e meggyötörni alattvalóikat a földön, hogy ily módon kényszerítsék őket a paradicsomba jutásra? Nem; minden emberi kormányzat természeténél fogva a polgári kötelességekre korlátozódik, és bármit mondott is erről a szofista Hobbes, az az ember, aki jól szolgálja az államot, senkinek nem tartozik számadással arról, hogy mi módon szolgálja az Istent.

Nem tudom, ez az igazságos Lény nem fog-e egy napon megbüntetni minden zsarnokoskodást, amit az ő nevében követtek el; de abban legalább egészen bizonyos vagyok, hogy nem fog osztozni benne, és nem fogja megtagadni az örök boldogságot egyetlen erényes és jóhiszemű hiteltlentől sem. Kétségbe vonhatom-e, hogy az igaz szív megválthat egy akaratlan tévedést, és hogy a kifogástalan morál ér annyit, mint ezer furcsa kultusz, amit az emberek írtak elő, s amit az ész elvet; kétségbe vonhatom-e mindezt, ha nem akarom jóságát, sőt igazságosságát megsérteni? Többet mondok: ha választásomtól függne, hogy a hit rovására cselekedjek jót és feltételezett hitetlenségemet az erény által ellensúlyozzam, egy pillanatig sem haboznék, és nagyobb öröm volna azt mondhatnom Istennek: A jót cselekedtem, ami kedves Neked, pedig nem is álmodtam Rólad, és szívem a Te akaratodat követte, pedig nem is tudta, mi az, mintha azt kellene mondanom neki, ahogy majd kelletik egy napon: Ó, jaj, szerettelek és szüntelenül megbántottalak, ismertelek és mit se tettem, hogy a kedvedre legyek!

Elismerem, van egy bizonyos hitvallás, amit előírhat a törvény; ám ez, a morál és a természetjog elveit leszámítva, merőben negatív kell legyen; mert létezhetnek vallások, amelyek a társadalom alapjai ellen támadnak, és az állam békéjének biztosítását azon kell kezdeni, hogy megsemmisítjük az ilyen vallásokat. Ama betiltandó dogmák közül kétségkívül a türelmetlenség a legalantasabb; de gyökerénél kell megragadni, mert a legvéresebb fanatikusok a szerencse fordulása szerint váltogatják a beszédüket, és csak türelmet meg szelídséget prédikálnak, amikor nem ők az erősebbek. Ezért azt mondom, hogy mindenki intoleráns elveket vall, aki szerint nem lehet tisztességes egy ember, ha nem hiszi maradéktalanul ugyanazt, amit ő, és aki könyörtelenül elátkoz minden másként gondolkozót. Nos, a hívők ritkán vannak arra hangolva, hogy ezen a világon békében hagyják a kárhozottakat, és az a szent, aki, mint hiszi, kárhozatra ítélt emberek között él, szívesen elvégzi már itt a földön az ördög mesterségét. Ha lennének türelmetlen emberek a hitetlenek között is, akik arra akarnák kényszeríteni a népet, hogy semmiben se higgyen, ezeket ugyanolyan szigorral száműzném, mint azokat, akik arra akarják kényszeríteni, hogy mindent elhiggyen, ami csak nekik tetszik.

Szeretném tehát, ha minden államnak volna egy morális törvénykönyve vagy valamiféle polgári hitvallása, amely pozitív formában tartalmazná a mindenki számára kötelező társadalmi maximákat, és negatív formában a fanatizmus maximáit, melyeket el kell vetni, nem mint istentelen, hanem mint lázító elveket. Így minden vallást engedélyezni lehetne, ha összefér ama törvénykönyvvel; minden vallást száműzni kellene, ha nem fér össze vele; és mindenkinek szabadságában állna, hogy egyáltalán ne legyen más vallása, mint maga ez a törvénykönyv. Azt hiszem, ha gonddal készítenék el ezt a művet, a leghasznosabb könyv

lenne, melyet valaha is írtak, és talán az egyedüli könyv, amelyre az embereknek szüksége van. Ez Önhöz illő feladat volna, uram. Szenvedélyesen óhajtanám, hogy legyen akarat Önben belevágni e munkába, és költészetével ékesíteni ama hitvallást, hogy mindenki könnyen megtudja tanulni, és így már a gyermekkorban elültesse a szelídség és az emberiség érzéseit, melyek az Ön írásaiból sugároznak, de a hitbuzgó emberekben nem voltak meg soha. Kérve kérem, elmélkedjék erről a tervezetről, hiszen legalább a lelkében tetszéssel kell találkoznia. A *természeti törvényről* szóló költeményében Ön az ember katekizmusát adta nekünk; adja most, ama műben, melyet indítványozok, a polgár katekizmusát. Erről a tárgyról hosszasan kell elmélkedni; talán utolsóul kell hagynia munkái közül, hogy az emberi nem javára teljesítse be a legragyogóbb életpályát, melyben tollforgatónak valaha is osztályrésze volt.

Nem tudom megállni, uram, hogy szóvá ne tegyek egy igen különös ellentétet, mely e levél tárgyával kapcsolatban áll fönn kettőnk között. Ön, dicsfénytől övezve és kiábrándulván a talmi méltóságból, szabadon és jólétben él; bizonyosságban lévén halhatatlansága felől, békésen bölcselkedik a lélek természetéről; és ha a test vagy a szív szenved, ott van Önnek Tronchin mint orvos és barát; mégis, Ön a földön mindenütt csak rosszat talál. Én pedig, aki ismeretlenségben és szegénységben élek, s akit gyógyíthatatlan kór gyötör, én örömet lelek a magányos elmélkedésben, és mindent jónak találok. Honnan ez a szembeszökő ellentét? Éppen Ön magyarázta meg: Ön élvezetek közepette él, de én remélek, és a reménység mindent széppé varázsol át.

Számomra éppoly nehéz megválni e kimerítő levéltől, mint az Ön számára lesz majd a végére jutni. Bocsásson meg, ó, nagy ember, a - meglehet, tapintatlan - hév miatt; nem áradt volna önre, ha kevésbé tisztellem. Nem lehet Isten kedvére, hogy megsértsem azt az embert, akinek tehetségét valamennyi kortársamé közül a legtöbbre becsülöm, s akinek írásai a leginkább szívemhez szólnak, de a Gondviselés ügyéről van szó, és én mindent a Gondviseléstől várok. Sokáig az Ön tanításaiból merítettem bátorságot és vigaszt, és nehéz elviselnem, hogy Ön most mindezt megvonja tőlem, és cserébe valami bizonytalan és homályos reménységet kínál csupán, inkább a jelen fájdalom csillapítására, mint a jövőre szóló kárpótlás gyanánt. Nem: túl sokat szenvedtem ebben az életben, hogy ne várjak egy másik életet. Nincs olyan szubtilis metafizikai okoskodás, amely egy percre is kételkedést ébreszthetne bennem a lélek halhatatlanságát és a jótevő Gondviselést illetően. Érzem, hiszem, akarom, remélem, hogy van Gondviselés, és védelmezni fogom az utolsó leheletemig; és valamennyi vitám közül ez lesz az egyedüli, melyben nem fogok megfélekezni a magam javáról.

Maradok, uram stb.